

ФОНЕТИКА
НА
СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ
КНИЖОВЕН ЕЗИК
(с оглед и на диалектното състояние)

МИРОСЛАВ МИХАЙЛОВ

СЪДЪРЖАНИЕ

Характерни особености на българския език.....	6
1. Фонетиката и фонологията като науки за звуковия и функционалния строеж на езика.....	10
1.1. Предмет и задачи на фонетиката.....	10
1.2. Фонетика и фонология.....	11
1.3. Фон. Алофон. Фонема.....	13
1.4. Концепции на Н. С. Трубецкой и учението за фонемата.....	17
2. Историческо развитие и съвременно състояние на българската фонетика.....	18
2.1. Основни трудове по българска фонетика.....	18
2.2. Правописни системи на българския език.....	21
3. Говорен апарат на човека. Артикулация на говорния звук.....	24
3.1. Говорен апарат на човека.....	24
3.2. Артикулация на говорния звук.....	25
4. Акустика на говорния звук.....	27
4.1. Речта като въздушна вълна.....	27
4.2. Акустична фонетика.....	28
4.3. Аспекти при изучаването на говорния звук.....	33
4.3.1. Артикулационен аспект на звуковете.....	33
4.3.2. Акустичен аспект.....	33
4.3.3. Социален аспект.....	36
5. Отношение между фонemi и букви в българската фонологична система.....	36
6. Вокална система на съвременния български език.....	40
6.1. Класификация на вокалите.....	40
6.2. Основни количествени и качествени изменения на вокалните фонemi в историческия развой на българския език.....	43

7. Консонантна система на съвременния български книжовен език.	
Класификация на консонантите.....	44
7.1. Общо представяне на консонантната система на съвременния български книжовен език.....	44
7.2. Локален признак – по място на учленение.....	46
7.3. Модален признак начин на учленение.....	47
7.4. Модален признак звучност – беззвучност.....	47
7.5. Локален признак палаталност – непалаталност	46
8. Опозицията палаталност – непалаталност (твърдост - мекост) на съгласните фонemi в българския език.....	48
8.1. История на въпроса.....	46
8.2. Съвременни виждания за корелацията твърдост-мекост.....	48
8.3. Идеи за отпадане на корелацията твърдост-мекост.....	50
9. Теории за сричката като фонетична и функционална единица.	54
9.1. Артикуляционно-акустични особености на сричката.....	54
9.2. Дефиниции за сричката.....	56
10. Ударението в българския книжовен език.....	58
10.1. Фонетична същност на ударението.....	58
10.2. Признаци и функции на ударението в българския език.....	59
10.3. Акцентна дума. Енклитики и проклитики.....	60
10.4. Думи с две ударения.....	62
10.5. Главно и второстепенно (допълнително) ударение.....	62
10.6. Двояко ударение.....	62
11. Звукови промени. Съвременни звукови фонетични закони.	
Фонемни и алофонни редувания.....	63
11.1. Звукови промени.....	63
11.2. Звукови закони.....	63

12. Съвременни звукови закони, свързани със съгласните (асимиляция, дисимиляция, палатализация, краесловно обеззвучаване).....	67
12.1. Асимиляция.....	67
12.2. Дисимиляция.....	69
12.3. Палатализация.....	70
12.4. Краесловно обеззвучаване.....	70
13. Съвременни звукови закони, свързани със съгласните (сандхи, елизия, метатеза, епентеза и протеза).....	71
13.1. Сандхи.....	71
13.2. Елизия.....	72
13.3. Метатеза.....	73
13.4. Епентеза.....	74
13.5. Протеза.....	75
14. Звукови промени при вокалите.....	75
14.1. Ятов преглас.....	75
14.2. Редукция.....	81
14.3. Редуване на о с е.....	82
15 Писмо, графика, правопис. Промени на правописната система. Принципи на българския правопис.....	84
15.1. Писмо, графика, правопис.....	84
15.2. Промени на правописната система.....	86
15.3. Правописни принципи.....	87
15.3.1. Морфологичен правописен принцип.....	87
15.3.2. Фонетичен правописен принцип.....	88
15.3.3. Исторически правописен принцип.....	88
15.3.4. Смеслов правописен принцип.....	88
15.3.5. Синтактичен и интонационен правописен принцип.....	89
16 Правоговор. Книжовни правоговорни норми.....	89

16.1. Въпросите за правоговора в науката за българския език.....	89
16.2. Изговорни стилове на българската книжовна реч.....	91
16.3. Условен правопис и книжовен изговор.....	92
16.3.1. Условен правопис при съществителните от мъжки род единствено число, завършващи на съгласна.....	92
16.3.2. Условен правопис при окончанията за 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. в сегашно време при глаголите от I и II спрежение.....	93
16.4. Редукция на гласни.....	95
16.5. Изговор на променливо я.....	96
16.6. Изговор на групи гласни.....	97
16.7. Премятане на гласни.....	99
16.8. Вмятане на гласни.....	100
16.9. Изговор на групи съгласни звукове.....	102
16.9.1. Правоговорни особености при асимилацията.....	102
16.9.2. Елизията и правилният изговор.....	103
16.9.3. Изговор на удвоени съгласни.....	103
16.9.4. Изговор на групи съгласни от съседни думи (сандхи).....	104
16.9.5. Изговор на звучни шумови съгласни в краесловие.....	105
16.10. Изговор на меки съгласни.....	106
16.11. Изговор на чужди лични имена.....	109
17 Системи за фонетично и фонематично записване.....	111
17.1. Българската система за фонетично записване.....	111
17.2. Международна система за фонетично записване.....	115
17.3. Примери за транскрибирана реч.....	117
ЛИТЕРАТУРА.....	123

Характерни особености на българския език

Предложеният труд представлява учебник по фонетика на съвременния български книжовен език. В един учебник по фонетика на книжовния език е редно да се посочи връзката между книжовното и диалектното произношение. Причината за това се крие в неотделимата връзка между двете, тъй като книжовният език се усвоява в училище и чрез медиите, а диалектните маркери остават като особеност на идиолекта на всеки човек. Едно дете, което е израстнало в село Тихомир, Кърджалийско, или в някое село около Трън, или Панагюрище, нерядко за цял живот не може да се освободи от употребата на характерни за посочените райони звукове като [ɨ] или средно [ɪ]. Същото се отнася и за употребата на редуцирани гласни от голяма част от носителите на българския език от Източна България.

В началото на учебника е уместно да се посочат и някои от най-характерните особености на българския език, не само на фонетично ниво, които го отличават от останалите славянски езици, от другите книжовни стандарти на Балканите и от старобългарската книжовна норма. В следващите редове извеждаме неговите най-важни специфики във фонетиката, морфологията и синтаксиса.

Особености във фонетиката

Вокална система

От единадесетте праславянски и старобългарски гласни (а, о, оу, ѓ, и, ъ, њ, љ, ѝ, џ, ѣ/ѧ, ѫ) в СБКЕ се пазят шест: [à, ò, ò, ù, è, ù], които имат допълнителни алофони в неударена позиция и в отделните диалекти. Като българска фонетична особеност се изтъква и широкият изговор на старобългарската гласна ѣ (широко е), който в специализираната литература се бележи със знаците ê, ä, а при писане в книжовния език се

употребяват буквите **я/е**. В диалектите се срещат широки варианти и на други гласни: [ô], [ǣ], [â].

Фонетична особеност на българския език е и наличието на гласната [ъ], която липсва в останалите славянски езици (в румънски има подобен звук). Диалектните фонологични системи разполагат с инвентар от още много специфични звукове. Диалектният звук [ы] има съответствия в руски и полски, а запазеният в полски праславянски назализъм има паралели в някои български диалекти.

Консонантна система

Характерна особеност във фонетиката на българския език, в сравнение с останалите славянски езици, е наличието на звукосъчетанията [шт] и [жд] на мястото на праславянските групи tj, dj. Славянското „svetja” в българския книжовен език и повечето диалекти звучи като „свещ”; праславянското *medja на български се произнася *межда*. Звукосъчетанията [шт] и [жд] се срещат само в българския език.

На диалектно ниво източните български говори се отличават от западните с повечето си палатални съгласни. Както при гласните, в диалектите също се срещат редица съгласни, нехарактерни за книжовния език: w, ѱ, l, ł, ѱ и др.

Особености в морфологията

Българският език има изключително богата глаголна система за сметка на опростяването на именната. По време на историческия му развой се губят и появяват редица граматични категории. Една от новопоявилите се категории е категорията определеност при имената, изразявана чрез задпоставения определителен член: *човек – човекът*.

Следваща отличителна черта на българския език е аналитичното изразяване на степените за сравнение. Съвременните форми за

сравнителна и превъзходна степен *красив, по-красив, най-красив* са образувани с частиците *по* и *най*.

Напълно нова категория за българския език е преизказването на глаголното действие. Например: *Асен пушеше в ресторанта*. Друго говорещо лице, въз основа на направеното вече твърдение, може да осъществи вторично изказване, което на български е граматикализирано чрез грамемата *преизказност*, маркирана чрез наличието на едно *-л-* повече спрямо непреизказната форма: *Асен пушел в ресторанта*.

Българският език е развил и възможността глаголните словоформи да могат да изразяват действие или резултат от действие в един и същи ориентационен момент. Нека например си представим житейската ситуация, при която служители на пътна полиция спират за проверка шофьор на автомобил. При задаване на въпроса: *Пил ли си?* – водачът на превозното средство може да отговори с глаголните словоформи: *Не съм пил* или *Пил съм*. В този момент действие *пиене* няма – важно е да се изтъкне резултатът от действието.

Следваща важна особеност от морфологичната система на съвременния български език, отличаваща го от другите славянски, без сърбохърватски, е изгубването на инфинитивната форма на глаголите. В старобългарския език основната форма на глагола е инфинитивът. Съвременният глагол *пиша* има инфинитивна форма **писа̀ти**. Старобългарските **могж писа̀ти, можеши писа̀ти**, в които се използва неизменяема инфинитивна форма, съответстват днешните *мога да пиша, можеш да пишеш*, където има изменяеми индикативни глаголни форми.

Българският език е развил особени, специфични форми за бъдеще време, образувани чрез частицата *ще* и сегашното време на глагола – *ще пиша*. Частицата за бъдеще време е наследник на глагола **хотѣти**, който е означавал 'искам'.

Особености в синтаксиса

Основната отлика на българския език от останалите славянски езици е липсата на падежи. Разпадането на падежната система в най-голяма степен отличава съвременното състояние на езика от старобългарската книжовна норма. Липсата на тази категория, или по-скоро на съвкупност от категории, се компенсира със засилена употребата на предлози.

Важна нова синтактична особеност и балканизъм в българския език е удвояването на допълнението, когато е предпоставено. Българският синтаксис допуска разместване на думите. Изречението *Изведоха Иван навън* може да се реструктурира. Когато обектът на действието бъде поставен в началото на изречението, бива удвоен и изречението придобива следния вид *Иван го изведоха навън*. В случая “*Иван*” и “*го*” са две последователни допълнения.

Всички тези особености в своята съвкупност изграждат най-важната част от облика на българския език.

1. Фонетиката и фонологията като науки за звуковия и функционалния строеж на езика

1.1. Предмет и задачи на фонетиката. Фонетика и правопис

Фонетиката е наука, която описва и класифицира звуковете в човешката реч; изследва начините, по които се образуват, както и акустичните им свойства. Думата “**фон**” означава звук. Фонетиката като научна дисциплина не се спира върху всички звуци в пространството, а изучава само онези звукове от човешката реч, които са членоразделни. Например звукосъчетанието [п-о-д-в-о-д-е н], което се състои от осем звука. Тези звукове са обект на изследване от фонетиката, тъй като в потока на речта посочената дума може да се раздели на осем сегмента. Тези осем звука са най-малките възможни езикови единици. В езикознанието посочената дума не може да бъде разделяна на по-малки единици, сегменти. Фонетиката изучава най-ниското равнище на езика.

В общуването хората използват и много други звукови средства за изразяване на различни емоции. Това са най-често междуметия – които ние сме свикнали да транскрибираме като [ах], [ох] – и други продължителни овации или крясъци. Но тези звукови комплекси всъщност не се разделят на отделни отрязъци и затова трудно могат да се класифицират във фонетиката.

Фонетиката изучава само членоразделните звукове от човешката реч, с помощта на които се образуват значещи единици – морфеми, думи, словосъчетания, фрази, изречения и други.

Фонетиката е много древна наука. Тя е от времето, когато в света са създавани първите системи за писане чрез фонетично, звуково писмо. Преди възникването на фонетичното писмо в историята на писменостите имаме идеографско и пиктографско писмо. Тези системи за писмено отразяване на човешката реч представляват стилизирани рисунки на

създадените от човека понятия за именуваните предмети и поради това нямат отношение към звуковата структура на думата.

Фонетиката се развива като резултат от стремежа на хората да създадат фонетично писмо. При фонетичното писмо се отбелязват звуковете, чрез които се назовава даден предмет. Така на български език думата за човека, който ни е родил, е **мама**, отбелязвана с четири букви за четирите звука. Това е идеален вариант, който не се покрива с реалното произношение, при което често се изговаря [màma (màmʌ)], а дори и [màmъ]. Същото важи и за изписването на краесловните съгласни, което в сръбски или турски следва фонетичния принцип, но в български се прилага морфологичният принцип и думата [bòh] се пише така, както се чува, само при транскрибиране на диалектни текстове, но не и в книжовния език, където се отбелязва **боб**. Всъщност книжовната система на езиците е много усложнена.

1.2. Фонетика и фонология

Науката фонология се абстрахира от конкретните изговори на звуковете, които хората произнасят, и от звученето на отделните сегменти на речта. Фонологията изучава способността на звуковете да различават думите. За фонологията са важни онези черти от звуковете на човешката реч, благодарение на които се различават думи и словоформи.

Фонологията изучава съществените за смисловото различаване признаци на фонемите. Според принципите на фонологията два звука са две фонemi, когато, противопоставени една на друга, в една и съща позиция в даден език, различават поне две думи или словоформи.

В българския език съществуват лексемите *том, лом, сом, дом, ром*. В тези позиции звуковете [т, л, с, ђ, р] са отделни фонemi, защото различават лексикални единици от нашия език. Фонологията изучава само

онези признаци на звуковете, благодарение на които те осъществяват различаването думите.

В случая звуковете [m] и [ð] се диференцират само въз основа на признака звучност. Те са еднакви по останалите артикулационни и акустични признаци.

Фонетиката е научна дисциплина, която изучава звуковата материя на езика и историческите изменения, настъпващи в нея. Фонетиката изучава звуковете, образуваните от тях срички, а също така ударението и интонацията.

От своя страна фонетиката бива обща и частна.

Общата фонетика описва възможностите на говорните органи за образуване на звукове, възприемането на звуковете, принципите за осъществяването на смислоразличителната функция от фонемите във всички езици по света.

Частната фонетика се спира върху звуковете в един отделен език. Но звуковете на един език могат да се разглеждат в исторически план. Такъв тип изследвания се наричат диахронна или историческа фонетика. Най-често срещаните изследвания по фонетика представят звуковата система на отделния език на определен етап от неговия развой, което представлява описателна (синхронна) фонетика.

Фонетиката също така изучава звуковата материя като въздушна вълна. Тази въздушна вълна има своите физически параметри, които могат да се измерят с подходящата техника. Възможността за използване на апаратура прави фонетиката най-обективната наука в езикознанието.

Но занимаващите се с изследването на звуковия строеж на езика, използвайки възможностите на съвременната техника, достигат до извода, че акустичната разлика между звуковете в езика не се използва цялостно при различаване на думите и словоформите. Носителите на всеки език чуват неизброимо множество реални звукове в речта, но те се абстрахират

от конкретните различия на звуковете, като си служат с много ограничен брой звукови типове, чиято основна функция вече е възможността да различават думи или словоформи.

Социалната, смислоразличителната функция на звуковете се изучава от една относително нова наука в езикознанието, наречена фонология.

Фонологията изследва принципите и механизмите, чрез които звуковете в езика различават думите и техните словоформи.

Фонологията възниква едва от началото на XX век, чрез постепенно обособяване от фонетиката. Според множество становища фонетиката изследва звуковата материя от акустичен, артикулационен и перцептивен аспект, а фонологията разглежда въпроса как точно звуковете осъществяват своята смислоразличителна функция.

В съвременното езикознание под фонетика се разбира наука за начините на образуване на звуковете от човешката реч, техните акустични свойства. Фонетиката изучава физиологията и акустиката на звуковете на речта, тяхната дистрибуция, промени и механизмите за възприемането на звуковете. Фонологията се определя като наука, която изучава звуковете на езика като средство за разграничаване на морфемите и думите.

Въпреки гореизброените терминологични уточнения не се прави строга разлика между обща и частна фонетика, между историческо и съвременно описание на звуковете в езика, между фонетика и фонология. Обособените две науки за звуковия строеж на езика са в неразривна връзка.

Основните понятия във фонетиката и фонологията са термините фон, алофон, фонема.

1.3. Фон. Алофон. Фонема

Фон – под този термин се разбира конкретният звук, който се произнася в речта. Звуковете или фоните представляват трептене на

въздуха и са резултат от определена дейност на човешките говорни органи. Фоните са отделните звукове, най-малките възможни, на които може да се разчлени речта. Фоните са индивидуални за всеки човек. Когато се чува реч, се възприемат конкретни звукове, фони. Слуховият апарат на човека е чувствителен и към такива разлики в звуковете, благодарение на които различава индивидуални гласове. Всеки от моите читатели може да различи гласа на своите най-близки приятели, на децата си, на майка си и на баща си. Но освен това гласовете на хората се различават като мъжки глас, реч на жена, говорене на дете и така нататък – разлики, които се дължат на способността на всеки конкретен човек да артикулира звуковете по свой собствен и неповторим начин. Не е за омаловажаване обстоятелството, че слуховият апарат на човека възприема тези индивидуални различия. Всичко това обаче са фони – конкретни, индивидуални, неповторими, членоразделни сегментчета от речта.

На следващо ниво са алофоните. Те са научни абстракции на фоните и никога не са конкретни. В понятието алофон се типизират особеностите на много индивидуални произношения. Например словоформата [*красѝви*] съдържа съгласния звук [*ѝ*]. Но формата за единствено число на същата дума е [*красѝф*]. Именно това [*ф*] е алофон, или с други думи – вариант на [*ѝ*].

В езикознанието се различават няколко вида алофони. Един от вариантите се приема за основен. Това е най-ясното и най-чистото артикулиране. Например [*ѝ*] в думата *Вас*; или звуковете, произнесени изолирано, специално за демонстриране на тяхното произношение.

Но звуковете в езика се произнасят последователно в потока на речта. Така те взаимно си влияят и се променят. Не се произнася основният вариант, а алофон, който се нарича позиционен или комбинаторен. Има и много други видове алофони, или варианти на звуковете.

Най-важното понятие във фонетиката и фонологията е терминът фонема. Фонемите изграждат морфемите и думите като значещи езикови единици. За да изпълняват своите функции, фонемите трябва да бъдат различни от слуховите органи. Най-важната функция на фонемите е дистинктивната – тяхната способност да различават думите и словоформите. Така думата **сам** се различава от думата **там** въз основа на фонемите [с] и [т]. Когато замяната на един звук, в случая [с], с друг звук, в дадения пример [т], води до образуване на нова дума с ново значение, то тези два звука са две отделни фонемите.

Фонемите имат и рецептивна функция – способността да бъдат възприемани. Материалната обвивка на всяка дума или морфема трябва да се отличава от останалите, тъй като се свързва с определено значение. Във всеки език има няколко десетки, различаващи се помежду си слухово фонемите, които се комбинират при оформянето на материалната обвивка на значещите езикови единици.

Определянето на състава на фонемите в даден език се осъществява въз основа на тяхното противопоставяне една на друга. Противопоставянията на фонемите се осъществяват в така наречените минимални двойки. Това са две лексеми, които звуково се различават по най-малко признаци. Например противопоставянето на словоформите *дом* – *дам*; *сом* – *сам*; *сол* – *сал* определя гласните фонемите [о] – [а]. Подбират се думи или словоформи, чиято материална обвивка се различава само по една от фонемите.

Противопоставянето на фонемите е противопоставяне на различни артикулационни (учленителни) и акустични признаци, наречени диференциални. Всъщност различаването на думите и словоформите става не от самата фонема като цяло, а въз основа на един или няколко от диференциалните признаци. Различаването на лексемите *там* – *дам* се основава само на признака звучност; в друга минимална двойка *дал* [dàl] –

дял [d'аl] слуховото възприемане на двете лексеми се основава на признака палаталност – непалаталност на фонемите [d] и [d'].

Противопоставянето на фонемите е всъщност противопоставяне на техните диференциални признаци. Съвкупността от диференциални признаци определя фонологичното съдържание на фонемата. Диференциален признак е относително понятие и той съществува само докато има признак, който му е противопоставен. Диференциалният признак се определя като белезите на една фонема се противопоставят на белезите на друга фонема и това, което различава двете фонemi, е диференциалният признак. За да бъде един признак диференциален, трябва да съществуват поне две думи в даден език, които да се различават само по него.

При първите описания на фонемите, направени от една група езиковеди, членове на така наречения *Пражки лингвистичен кръжок* (с най-известен представител Николай Трубецкой), фонемите се определят като звуков тип, съвкупност от диференциални признаци.

Различието между фонемите се свежда до наличието или липсата на определени диференциални признаци, като се сравняват минимум две думи или две словоформи в даден език. В световното езикознание са установени 12 двойки диференциални признаци, но всички взети заедно не се срещат в нито един език. Най-известният представител на Пражкия лингвистичен кръжок е Николай Трубецкой.

Н. С. Трубецкой различава фонемите и техните варианти по следните критерии:

1. Ако два звука взаимно могат да заменят своите места в думите и тази замяна не води до образуване на нова лексема с друго значение, то това са варианти на една и съща фонема, които трябва да бъдат определяни като алофони. Звуковите и артикулационните различия на алофоните са несъществени при определяне на социалния аспект на дадения алофон.

2. Ако два звука се срещат в една и съща позиция и могат да различават смислово поне две думи или словоформи в даден език, то тези два звука са две отделни фонемите.

3. Ако два звука не се срещат никога в една и съща позиция, то това са варианти на фонемите (алофоните) – те се намират помежду си в отношение на допълнително разпределение.

Фонемата е абстрактна езикова единица. Основните признаци на фонемата се запазват в различните звукови реализации и затова фонемата по отношение на своите варианти е инвариантна.

1.4. Концепциите на Н. С. Трубецкой и учението за фонемата

Създателят на учението за фонемата Николай Трубецкой е роден и израснал в Русия. По времето на военните събития от 1917 г. напуска Русия и от края на 1919 до 1922 г. е в България, откъдето по-късно се премества в централна Европа. Постепенно около Н. Трубецкой се създава група от учени езиковеди, които образуват така наречената Пражка лингвистична школа. Чрез научните достижения на Ян Бодуен де Куртене, Фердинант дьо Сосюр, Николай Трубецкой, Андре Мейе, Роман Якобсон и други се достига до съвременното състояние на фонетиката и фонологията. Тези няколко велики имена в световното езикознание поставят началото на съвременните методи за описание на езика.

Трудът на Н. С. Трубецкой “Основи на фонологията” става особено популярен в България с изданието си на руски език през 1960 г. Съвременните концепции за фонетиката и фонологията на българския език следват предимно модела на това изследване. Вижданията на Трубецкой за българската фонетика се налагат у нас през втората половина на миналия век.

Като всяко лингвистично учение и теорията за фонемата среща противници. Не липсват и опити да се игнорират постулатите на големия

руски учен за фонологичното описание на езиците. В България в това отношение има догадки, бегли забележки и предположения за ново описание на звуковата система на българския език. Тези идеи засега не получават сериозно развитие в науката за българския език.

2. Историческо развитие и съвременно състояние на българската фонетика

2.1. Основни трудове по българска фонетика

Граматика на българския език съществуват от ранното Възраждане. Като първа граматика се сочи *„Българска граматика сега първо сочинена“*, издадена в Крагуевац (Сърбия) през 1835 г. За много кратко време – от 1835 г. до 1938 г. – излизат над 70 граматика на българския език. Граматиките от Възраждането засягат най-вече правописни проблеми.

През Възраждането основният въпрос е как точно да се устрои българският правопис; това е най-дискутираната тема. Съвсем бегло се засягат и теоретични въпроси. Възрожденските граматика се явяват подготовка за по-късните трудове; те имат роля на регионални учебници.

Цялостни описания по българска граматика излизат през 30-те г. на XX в. Техните автори завършват своето филологическо образование в Австрия, Русия, Германия и в други европейски държави.

Началото на поредицата монографични граматични трудове поставя граматиката на Петър Калканджиев от 1936 г. През 1939 г. излиза граматиката на Стефан Младенов и Стефан Попвасилев. През 1940 г. се отпечатва *„Първичка българска граматика“* на Александър Теодоров-Балан. През 1941 г. е издадена граматика на Димитър Павлов.

С най-голяма роля в развитието на българската граматична традиция е *„Основна българска граматика“* на Любомир Андрейчин от 1944 г. Тази граматика се оказва изходно начало за много български граматика, които

излизат в периода на социализма, тъй като дълго време Л. Андрейчин е имал държавни управленски функции в областта на българското езикознание. Неговите виждания за граматиката на българския език са се наложили в голям брой изследвания.

Следващото голямо име в развоя на учението по българска фонетика и особено в областта на българската диалектология е Стойко Стойков. Той написва *„Увод във фонетиката на българския език“*, чието първо издание е от 1955 г., но то бързо се поправя и допълва до третото издание от 1966 г. Професор Стойков оказва съществено влияние върху вижданията за българската фонетика и за българската диалектология.

Съвременният етап в развитието на българската фонетика се свързва с имената на Димитър Тилков и Тодор Бояджиев. Д. Тилков прави прекрасно експериментално изследване на българските вокали. Голяма популярност придобива издадената съвместно от Д. Тилков и Т. Бояджиев *„Българска фонетика“*, получила няколко издания през 1977, 1981, 1990, 1999, 2013 г. Този учебник по *Фонетика на съвременния български книжовен език* и до днес не е загубил своята актуалност и продължава да бъде един от най-добрите източници за запознаване със звуковете в българския език и с осъществяваните в речта промени, като същевременно е най-предпочитаният учебник от българските студенти филолози.

В много статии Д. Тилков развива своите идеи чрез използването на експериментални методи. Той не успява да продължи изследванията си в областта на българската фонетика поради ранната си смърт.

Вижданията на Д. Тилков, а преди това на Ст. Стойков, за фонемната система на българския език, за броя и дистрибуцията на вокалните и консонантните фонemi, за особеностите на българското ударението и интонацията са възприети във всички останали български граматики. И досега *„Българска фонетика“* на Д. Тилков и Т. Бояджиев е най-популярният учебник за студенти.

Цялостно нормативно изследване на българския език беше издадено от БАН в периода 1981 – 1983 г. Този труд *“Граматика на съвременния български книжовен език”* е отпечатан в три тома – съответно *Фонетика*, *Морфология* и *Синтаксис*. Това е единственото нормативно, пълно, завършено и авторитетно описание на фонетичната система и граматиката на българския език.

Когато се прави преглед на най-важните описания на българския език, не може да не се посочи трудът на Юрий Маслов *„Граматика българского языка”* от 1981 г. – най-добрата граматика на българския език, писана от чужденец.

През 1999 г. излиза също така много популярната *„Енциклопедия по съвременен български език”* с дялове *Фонетика*, *Лексикология*, *Словообразуване*, *Морфология* и *Синтаксис* с автори Тодор Бояджиев, Иван Куцаров и Йордан Пенчев.

В най-ново време актуални изследвания върху българската фонетика прави Владимир Жобов. Неговите идеи са обобщени в монографията *„Звуковете в българския език”* от 2004 г. В тази книга се прави преглед на звуковете в българския език и диалектите; отделено е повече внимание на особените вокали, изговаряни в отделните народни говори.

Преглед на съществувалите фонологични корелации в българския език от праславянския период до нашата съвременност прави Иван Кочев в *„Българска фонология”* от 2010 г., първият том от изследване, посветено на българската фонология, включително и на диалектно ниво.

Описанията на българската фонетика са многобройни и далеч не се изчерпват са посочените. Засягани са многократно въпроси както от историческото развитие на звуковете в българския език, така и от съвременната фонологична система. Все още няма постигнато единство на становищата по много въпроси. И затова смятаме, че тепърва предстои да се явят нови описания на българската фонетика.

2.2. Правописни системи на българския език

При възникването на първата българска книжовна норма – старобългарският език – са се ползвали две азбуки – глаголица и кирилица, като освен тях понякога се употребявали и гръцки и латински букви. И двете старобългарски азбуки по времето на своето създаване са фонетични. Срещу всеки отделен звук е имало специална буква. В първите векове класификацията на звуковете в даден език се прави с цел създаването на азбука за този език.

На пръв поглед това е елементарно. Но в исторически аспект виждаме колко сложни са отношенията между звуковете в езика и буквите за тяхното писмено отбелязване.

В речта съществува тенденция към свиване времетраенето на отделните звукове и същевременно намаляване броя на звуковете в думите. Самите думи се съкращават – изпускат се гласни и съгласни звукове, а понякога цели срички. Такива процеси непрекъснато се извършват в речта. В ежедневието изобщо не ги забелязваме, но в хилядолетната история измененията в речта променят значително фонологичната система на всеки език и системите за писмено отразяване на речта.

Промените при изговарянето на звуковете не се осъществяват едновременно и по еднакъв начин в цялата територия, на която се говори даденият език, и във всички социални слоеве на нацията и това води до диалектни и социални различия при реализацията на всеки звук. Развоят на българския език е твърде показателен. Много скоро след създаването на първата старобългарска азбука – глаголицата, която възниква на основата на солунския славянски диалект, – е било необходимо тя да се промени. По не съвсем изяснени причини се създава и се разпространява другата азбука – кирилицата. Най-вероятно кирилицата, възникнала в

Североизточна България, се налага в старобългарската писменост поради приликата си с по-познатата гръцка азбука, на чиято основа се създава, и поради по-лесното изписване на буквите.

По времето на създаването на двете азбуки не е имало условия за развитие на фонетиката; няма запазена граматика, в която да е описано как са се чели буквите от двете азбуки. Вероятно още тогава буквите са се произнасяли различно според диалектните навици на четящите. И двете старобългарски азбуки бързо престават да бъдат фонетични и българската книжовна норма достига до състояние, в което една част от буквите не се употребяват последователно във всички думи и позиции, един буквен знак се заменя с друг.

От съвременна гледна точка може да се констатира, че старобългарските автори на текстове изписват едни и същи думи с различни букви. Първите писмени паметници на българския език фиксират състояние от X век, времето на цар Симеон. Създадените писмени паметници от X – XII век оформят старобългарския период от развоя на българския език, наричан златен век на българската култура.

Следващият период на разцвет е през времето на Търновската книжовна школа от XIV в. През XIV в. Евтимий Търновски заявява един много интересен факт – никой не знае как точно да бъдат четени буквите от кирилицата, а писането е „без устроение”.

Според Евтимий Търновски тогавашната книжнина, предимно религиозни текстове, е била написана грешно. Последователите на търновския просветител, известни като исихасти, събират тези книги и ги изгарят. Тогава се унищожава голяма част от културното наследство на Първата и Втората Българска държава.

Школата на Евтимий Търновски създава своя правописна система от XIV век. В специални указания по правопис се постулират правила за създаването на граматически правилни книги. Евтимиевата правописна

школа не е могла да се наложи в развитието на българския език поради липсата на самостоятелна българска държава.

Друго, решаващо за развитието на българския език обстоятелство, е премахването по време на турското владичество на независимата българска църква, която може да поддържа книжнината дори и при липса на българска национална държава. В създадената Османска империя водеща остава гръцката православна църква и именно гръцките църковни служители правят всичко, за да не съществува книжовната форма на българския език.

Много от старобългарските книги са унищожени. Образованите просветни и културни дейци напускат България и територията на Османската империя и се преселват на север – в останалите свободни православни славянски държави. Славяните на Балканския полуостров попадат под зависимостта на гръцката църква и загубват връзката с езика на първата славянска писменост от IX – X век.

Вече без независима църква и държава, през периода XV – XVIII в., се създава книжнина, която има регионален и диалектен характер. Най-често това са силно опростени преводи на гръцки оригинали. През Възраждането българските книжовници под влияние на Русия започват да употребяват използваната в Русия азбука, наречена руска гражданска кирилица.

Многото промени на правописните системи оказват негативно влияние върху нашата култура. Реформите не се осъществяват последователно и нямат еволюционен характер, а се извършват рязко, изведнъж, цялостно и революционно. Това пречи да се осъществи онаследяване на културните достижения на предишните поколения.

Целта на съвременното обучение по фонетика е да се установи постоянна, непроменяща се система за правопис. Да се създаде подходяща норма, която да бъде наложена завинаги във всички слоеве на нацията. Но

в съвременността звуковете звучат по един начин, преди хиляда години са звучели по друг, а не можем да си представим как точно ще бъде след още няколко десетилетия. Езиковият развой е непредсказуем.

3. Говорен апарат на човека. Артикулация на говорния звук

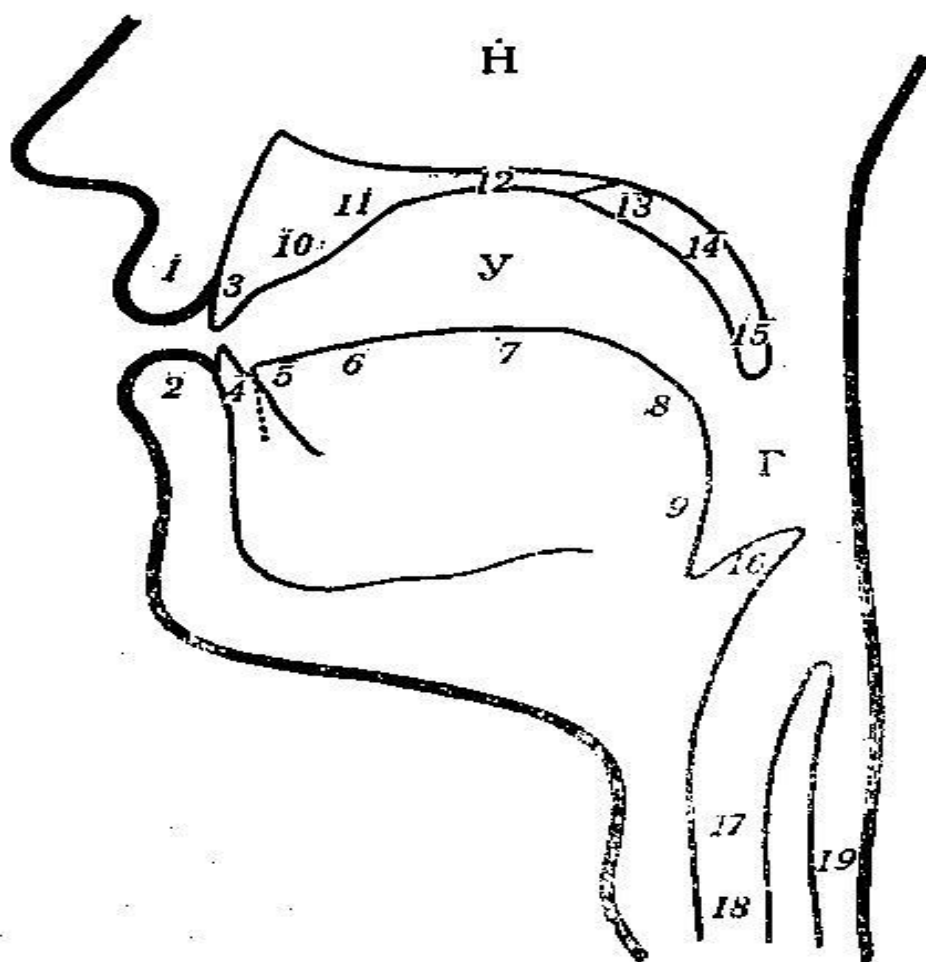
3.1. Говорен апарат на човека

Устройството и функциите на говорните органи са разглеждани подробно в досегашните учебници по фонетика – особено подробно в изследването на Стойко Стойков *“Увод във фонетиката на българския език”*. Тъй като класификацията на фонемите се прави въз основа на артикулационни в основата си термини, ние ще засегнем този въпрос.

Говорните органи са: **бели дробове, трахея, гръклян, адамова ябълка** – вътре в нея са **гласните струни** – след тях се намират **гърлена кухина, устна кухина, носна кухина, език, небце, зъби, долна и горна устна**.

Термините, чрез които се класифицират звуковете, са създадени въз основа на артикулационното описание. Така например звуковете биват лабиални и нелабиални според това дали устните участват при образуването на тези звукове. Говорните органи представляват система, чрез която хората създават звуковете на речта.

Фигура 1. Схема на говорните органи

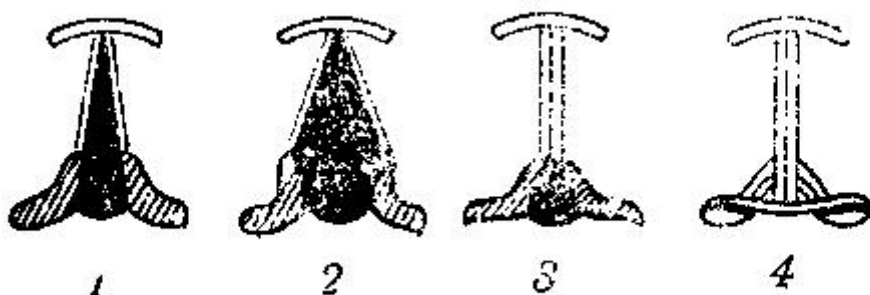
1 – горна устна; 2 – долна устна; 3 – горен резец; 4 – долен резец;
 5 – връх на езика; 6 – преден език; 7 – среден език; 8 – заден език; 9 –
 корен на езика; 10 – алвеоли; 11 – предно твърдо небце; 12 – задно твърдо
 небце; 13 – предно меко небце; 14 – задно меко небце; 15 – мъжец; 16 –
 епиглотис; 17 – гръклян; 18 – трахея; 19 – хранопровод; Г – гърлена
 кухина; У – устна кухина; Н – носна кухина

3.2. Артикулация на говорния звук

Артикулацията на говорните звукове започва от белите дробове, които чрез движения на мускулите се пълнят с въздух и издишват този въздух при необходимост.

Изтласканият от белите дробове въздух попада в трахеята, на чийто край е разположен гръклянът. Гръклянът е разширение на горния край на трахеята и представлява няколко хрущяла. Тези хрущяли се състоят от сухожилия и мускули и са подвижни. Един от тези хрущяли е наречен щитовиден хрущял, известен още като „адамова ябълка”. У мъжете щитовидният хрущял е по-изпъкнал.

По вътрешните страни на щитовидния хрущял под форма на лигава ципа са разположени гласилките (лат. cartilago epiglottidis).

Фигура 2. Схема на гласилките

1) спокойно дишане;	2) дълбоко дишане;
3) шепот	4) фонация

(Стойков 1966: 33)

Гласилките могат да образуват звукове. Чрез мускулни движения гласилките се прилепят една до друга. По този начин те препречват пътя на въздуха, идващ от белите дробове. Така въздушната вълна се нагнетява. При образуването на звуковете гласилките много бързо се отварят и затварят, като тези периодични движения се повтарят стотици пъти за една секунда. Това създава трептенията на въздушната вълна, които възприемаме като звук.

В резултат на движенията (трептенията) на гласилките въздухът след тях много бързо се сгъстява и разрежда. Тази разлика в налягането на въздушната вълна хората възприемат като звук. Образуваният от гласилките звук се нарича гръклянов глас или основен тон. Създаденият звук е специфичен за хората; той зависи от големината на гласилките. У мъжете гласилките са по-големи и по-дебели, в сравнение с жените и малките деца. Така създаваният от мъжете основен тон е по-нисък.

Полученият от гласилките основен тон се модифицира и озвучава допълнително в устната и носната кухина с помощта на другите говорни органи. Звуковете на речта трябва да бъдат достатъчно специфицирани, за да могат да различават думи и словоформи.

4. Акустика на говорния звук

4.1. Речта като въздушна вълна

Речта представлява звукова въздушна вълна, трептения на въздуха, които се разпространяват в пространството. Тези трептения имат честота; това означава колко пъти за секунда се извършват трептения на въздуха.

Звуковете в езика могат да се анализират според тяхната формантна структура. Основна роля при образуването на звуковата вълна имат гласилките. Те имат способността като се отварят и затварят много бързо, да създават трептенията на въздушната вълна. В устната и носната кухина честотата на тези трептения се променя. Тези затворени пространства, образувани от устната и носната кухина, играят ролята на резонатори, ускорители на трептенията. Колкото по-голям е обемът на образуваната кухина, трептенията стават по-редки. Много малка част от тези трептения се възприемат от човека.

В наши дни при съхранявани на звукови файлове, се ползват различни формати за записване. При цифровата обработка на звуковите сигнали се игнорира част от информацията за звуковете. При записването на звуковите файлове се вземат само онези честоти, които се възприемат от човешкото ухо като музика или реч, останалите честоти са несъществени. Премахването на несъществените честоти позволява на форматите MP3 и MP4 да съхраняват по-големи звукови файлове.

4.2. Акустична фонетика

С изучаването на акустичните свойства на звуковете се занимава акустичната фонетика. Това направление във фонетиката изследва физическата природа на звуковете, акустичната същност на гласните и съгласните; изяснява разликата между тонове и шумове, между шумови и сонорни съгласни и т.н. Фонетичната акустика се спира и на въпросите за слуховото възприемане на звуковете. Затова фонетичната акустика изучава устройството на слуховия апарат на човека и процеса на слушане, което е възприемането на устната реч с нейните специфични качества.

Фонетичната акустика е тясно свързана със звукофизиологията, поради факта, че акустичните свойства на звуковете на речта са резултат от дейността на един или друг говорен орган. Фонетиката разглежда звуковете като цяло както от физиологичния и аспект, така и от акустичната им страна с оглед на тяхното слухово възприемане.

За акустичната фонетика звуковете представляват трептения, вълнообразни движения на въздуха, които възприемаме със слуха си. Звуковете вълни възникват по два начина:

1. Чрез тласък за радвжване на въздуха, произлизащ от някакво много еластично тяло, като например струна или камертон, което на свой ред е задействано от друга сила. Движението на това тяло се предава на въздушната среда, която го окръжава. Въздушните частици се отгласкват

напред от звучащото тяло и се връщат обратно поради съпротивителното действие на въздушната среда. Получава се последователно сгъстяване и разреждане на въздуха, което се възприема от слуховия апарат на човека като непрекъсната верига от звукови вълни. Най-добре този начин за образуване на звукове се онагледява чрез струните на китарата.

2. Вторият начин за образуване на трептенията е периодичното изменение на въздушното налягане чрез последователно прекъсване на въздушната струя с помощта на специално приспособление. Принципът на звукообразуване на сирената е последователно сгъстяване и разреждане на въздушната среда. Звуковете на речта се образуват от гласните струни на принципа на сирената. Гласните струни се отварят и затварят много бързо като по този начин разреждат или сгъстяват налягането на въздуха в гърлената, устната и носната кухина.

Говорните органи модифицират издишаната въздушна струя. Тя излиза на тласъци и така предизвиква промени в налягането на окръжаващата въздушна среда, което води до появата на звукови вълни и усещането за звук в слуховия ни орган.

Звуковете, които възприемаме, се делят на тонове и шумове, в зависимост от вида на въздушните трептения. Тон е звукът, който се получава от ритмични и равномерни трептения на въздушната среда, повтарящи се за единица време. Шум е звукът, който е резултат на неперiodични, неравномерни въздушни трептения.

В речта тоновете се образуват от периодичното вибриране на гласилките и на въздушните слоеве в устната и носната празнина, а шумовете се образуват от трептенията в резултат на триенето на издишаната въздушна струя при сближаване на говорните органи. Т. е. речта се състои както от тонове – гласни, така и от шумове – съгласни, или комбинацията от тонове и шумове – сонорните съгласни.

Основните свойства на звуковете са три:

- височина;
- сила;
- тембър.

Много важна характеристика на звуковете е тяхната дължина, или времето, за което ги произнасяме.

Височината на звука се определя от количеството на трептенията на звучащото тяло за единица време. Колкото по-бързо трепти звучащото тяло, толкова по-чести и по-къси са звуковите вълни и толкова по-висок е звукът.

Височината на човешкия глас се определя от броя на гласилковите трептения за секунда, а броят зависи от натиска на издишната въздушна струя и степента на напрежение на гласилките. Колкото по-голям е броят на трептенията и по-кратък е периодът на тези трептения, толкова по-висок е издаваният основен тон. Обратно, по-ниските тонове са резултат на по-малък брой трептения за по-дълъг период за единица време. Височината, на която говори дадено лице, се определя от височината на неговия гръклян глас – ларингален тон. Максималната индивидуална височина на ларингалния му тон зависи от анатомичното устройство на гласилките и гръкляна. При по-обемист с дълги и широки гласилки гръклян, както е при мъжете, издаваният глас е по-дълбок и по-нисък. При жените гръклянт е по-малък с къси и тесни гласилки, така е също и при децата, при които възможностите за издаване на по-висок тон са по-големи и гласът е по-висок.

В речта височината на гласа се мени в зависимост от интонацията на изречението и от особеностите в говора на даденото лице. Чрез височината на гласа се оформя музикално ударение (нехарактерно за български, но срещащо се в праславянски, сърбохърватски, шведски, китайски и др.). Абсолютната височина на гласа се измерва или цифрово – в бройки двойни трептения за една секунда – *vd* (от фр. *vibrations doubles*) – или в ноти. С

нашият слух можем да възприемаме звукове в определени граници - от 16 до 24 000 vd. Чувствителността на ухото не е еднаква за всички тонове. Тоналният регистър на речта се движи в рамки между 150 и 2000 vd. За да разберем речта, е необходимо ухото да реагира на тонове от 50 до 10 000 vd.

Силата (интензивността) на звука се определя от амплитудата на звуковите вълни. Амплитудата се равнява на отклонението на вибриращото тяло от точката на покой. Т. е. по-голяма амплитуда – по-силен звук. Можем да си представим, че при по-силно удряне струните на една китара ще се образува по-голяма амплитуда – следователно и по-силен звук. От тласъка на издишната струя зависи силата на гласа: повече изтласкан въздух от белите дробове ще доведе до по-големи трептения на въздушната струя след гласилките и съответно до по-озвучена реч. Звукове с различна височина, но с еднаква амплитуда се усещат като нееднакво силни. Чувствителността на човешкото ухо е различна за различните звукове, произнесени еднакво силно. Изследванията по обща фонетика доказват, че чувствителността на ухото към [ш] е по-малка от колкото към [ж]. Чрез силата на звука се оформя силово или динамично ударение.

Тембърът представлява специфична окраска на звука. Но артикулацията на звуковете е сложен процес, защото те са образувани от действията на множество органи, които образуват различни тонове. Самите звучащи тела извършват няколко вида трептения, защото заедно с тях трептят и отделни техни частици, които извършват свои собствени трептения.

Когато вибрира цялостно, източникът на звука, произвежда звук с основна честота. Този основен звук се усилва от следващите говорни органи, които играят роля на допълнителни резонатори и увеличават в пъти честота на основния тон. В резултат се получават звукови вълни, които се различават по честота за единица време и които се сливат една с

друга в една акустична цялост, в един сложен тон. От първото цялостно трептене се определя основната честота или тон на звученето, а вторият и по-нататъчните видове трептения дават редица допълнителни тонове, които се наслояват върху основния тон. Тези тонове наричаме обертонове, които са по-високи от основния и са му хармонични, защото броят на трептенията е кратен по отношение на основния тон. Честотата на първия хармоник е два пъти по-голяма от тази на основния тон. И ако основният е 120 vd, първият обертон (хармоник) има 240 vd, а вторият 360 и т.н. Тембърът на тона се определя от броя на обертоновете и от тяхното съотношение с основния тон по височина и сила.

Всеки човек има свой собствен тембър. Тембърът зависи от големината на гръкляна, от формата на гласилките и надгръклянните празнини. За тембъра имат значение още възрастта, полът, ритъмът на речта и други емоционални състояния на говорещото лице.

В резултат от раздвижването на гласилките под напора на издишната въздушна струя се получава гръклянов глас, който съдържа основен тон и съответни обертонове. Като навлезе в празнините над гръкляна, издишната въздушна струя привежда в движение съдържащия се в тях въздух и по този начин се образуват резонаторни обертонове. Резонаторните кухини усилват ларингалния тон и му дават тембър, специфичен за отделните звукове на речта. Затова най-важна е ролята на устната кухина, която променя своя обем, големина и форма на отвора си и по този начин помага за образуването на резонаторни тонове. Гърлената кухина, бивайки затворено въздушно пространство, също е резонатор за говорната въздушна вълна и съответно дава обертонове. Ностната кухина има роля при образуването на някои звукове, наричани точно поради участието на ностната кухина носови или назални. Резонаторните тонове на надгръклянните празнини (наречени форманти от лат. *formans*) образуват формантната характеристика на звуковете на речта.

Дължината на звука се определя от времето, през което трае въздействието на звуковите вълни от даден тип върху нашия слух.

4.3. Аспекти при изучаването на говорния звук

Звуковете на езика се изследват от няколко аспекта.

Артикуляционен аспект – разглежда образуването на звуковете, като отделя специално внимание на положението на езика, устните, носната кухина, гръкляна, белите дробове.

Акустичен аспект – изследва функционирането на звуковете в пространството, тяхната звукова реализация.

Социален аспект – изучава способността или механизмите, чрез които звуковете служат за различаване на думите и словоформите от дадения език; включва учението за фонемите или как се различават звуковете, разпознаването на речта на индивидите, също различаването на морфемите и лексемите.

Необходимо е да бъде обособен още един дял в изучаването на звуковете, който да изследва възприемането на речта от слуховия апарат на човека и мозъка. Този аспект се нарича перцептивен, но не е описан в необходимата степен за българския език до момента. Вероятно се изучава повече в медицината.

4.3.1. Артикуляционен аспект на звуковете

Артикуляция означава образуване на звуковете. Включва описание на говорните органи и как те трябва да се променят, за да се получи разбираема реч.

4.3.2. Акустичен аспект

Акустичният аспект изследва звука като физична вълна в пространството. Тъй като този аспект е свързан с изучаването и ползването

на техника, той е по-малко представен в граматиките. При изследване на звуковете е по-добре да се внедряват постиженията на техниката, за да се създаде обективност при фонетичното описание.

При установяване на субективни различия по отношение интерпретацията на точната акустична стойност на даден членоразделен звук от речта, трябва да се ползваме от възможностите на техниката. Чрез машините би могло да бъде отчетено обективно какви физически параметри има даденият звук. В българската фонетика не са утвърдени и приети критерии за физическите измерения на звуковете от речта. Да се каже например какви точно параметри има звученето за гласна [a]. Досега това се прави не въз основа на акустичните измерения на конкретния звук в речта, а по личната субективна преценка и фонологичното чувство на слушащия.

Статии върху акустичния аспект на българските звукове са написани от Д. Тилков. Той преподава в Страсбург през седемдесетте години на XX век. Там, използвайки техническите достижения на Института по фонетика, ръководен от видния фонетик проф. Ж. Страка, прави описание на българските вокали, подготвяйки своята докторска дисертация на тема *“Българският вокализъм, артикулационните движения и техният акустичен ефект върху образуването на българските гласни”*. Изследването е издадено на френски в Париж през 1969 г. и авторът получава Държавен докторат за Франция, което му дава право да бъде университетски професор. След като трудът на Д. Тилков получава висока международна оценка, той е поканен да ръководи *„Катедра по обща фонетика”* в Гренобълския университет (1970 – 1972 г.).

Когато идва в България, неговото акустично описание на звуковете се приема като сензация. Д. Тилков оглавява *Лаборатория по експериментална фонетика* към БАН и Софийски университет. Повечето учебници по *Българска фонетика* или са написани от Д. Тилков, или той е

съавтор. Това, което знаем за акустичното описание на звуковете в българския език, е написано от Д. Тилков.

Следващ етап при акустичното описание на звуковете в българския език са изследванията на Владимир Жобов. Част от тях са представени в книгата му „Звуковете в българския език”. Написаното от В. Жобов трябва да бъде продължено и задълбочено, за да се изяснят всички звукове в българския език от акустичен аспект.

Д. Тилков засяга проблема за акустичното описание на съгласната [й], също така за мекостта на съгласните, за характера на българското ударение, за промяната на звуковете според ударението, за възможните акустични изменения на звуковете, които да не водят до липса на разбиране, тоест до фонологични промени. Всички тези въпроси не са намерили своя задоволителен отговор. Споменатите теми са бегло засегнати в неговите статии. Димитър Тилков почива твърде млад.

Акустично описание на звуковете се прави като се представят техните четири форманта. Казва се, че за гласна [а] първият формат F_1 е около 700 Hz, вторият формат е около 1600 Hz. При сравнение с формантните характеристики за гласна [и], която има първи формат около 250 Hz и втори към 2200 Hz се установява следното: при гласна от типа на [а] разликата между F_1 и F_2 не е толкова голяма и те се наричат компактни. Като компактни се определят още вокалите [о], [е]. В сравнение с формантите честоти за [а] разликата между форматите при гласна [и] са много по-големи. Такива гласни се определят като дифузни. Дифузни са вокалите [и], [ъ], [у].

Тези акустични термини се свързват с артикулационните. При артикулационното описание се въвеждат понятията *тесни гласни* и *широки гласни*. Нека отбележим следната зависимост – колкото по-голяма честота има гласната за F_1 – толкова гласната е по-широка. Така най-тесната гласна в българския език е [и] с F_1 около 300 Hz, а най-широката е [а], където

първият формат е над 700 Hz. Тези данни са получени от изследвания на записи, направени в специални фонетични лаборатории, където звуковата вълна е изолирана от странични влияния и човекът, който се записва, говори специално, за да бъде записван. Реално в речта акустичните параметри на звуковете варират много.

Необходимо е да се изследва до каква степен могат да се променят акустичните стойности на звуковете, за да бъдат възприемани като един звуков тип, т. е. като гласна [a], гласна [и] т. н.

4.3.3. Социален аспект

Социалният аспект разглежда способността на звуковете да различават думи и словоформи. Социалният аспект на звуковете се представя чрез науката фонология, при която звуковете от речта се разглеждат като фонemi.

5. Отношение между фонemi и букви в българската фонологична система

Фонемната система на съвременния български книжовен език се състои от 45 фонemi. Това до голяма степен е установено с много условности.

Съвременният изговор на звуковете в книжовния език показва, че фонемите са значително по-малко. Ние разглеждаме тези въпроси в следващите части. Прието е фонемите да се делят на вокали /гласове/, сонори /сонанти, апроксиманти/ и консонанти /съгласни/. В съвременните учебници по българска фонетика вокалите са 6, сонорните са 9, а консонантите – 30. Тази класификация на фонемите се прави в много български граматики, сред които с най-голяма популярност се ползва

книгата на Д. Тилков и Т. Бояджиев *“Българска фонетика”*, която за пръв път е отпечатана през 1977 г. и по-късно многократно е преиздавана.

Буквите от нашата азбука са 30. С тях се отбелязват 45 фонemi. Това несъответствие естествено води до извода, че българският правопис не е фонетичен и има много несъответствия между звуковете и буквите за тези звукове.

Най-напред буквите **щ** и **ъ** нямат звукова стойност. Но буквата **щ** е наследена от старобългарско време, като чрез нея се отбелязват звуковете [ш] и [т]. Такава фонема [*ш] не е имало в българския език. Няма и сега. Тя е условен, писмен знак, за фонемите [ш] и [т], когато са последователно в думите и не се намират на морфемната граница.

Буквата **ъ** се употребява само и единствено, за да отбележи мекостта съгласната пред гласна [о].

Други букви от нашата азбука, нямащи специална звукова стойност, са **ю** и **я**. Тези две графеми са възприети в българския правопис от руската гражданска кирилица.

Днес буквата **я** предава няколко звукови стойности.

Говорещите български език като роден, които нямат филологическа подготовка, възприемат буквите **ю** и **я** като звукове. Така свикват и да ги изговарят – като един звук. В съвременен план вече са необходими дълги обяснения, включително пред студенти, за да се обясни, че буквата **я** отбелязва следните звукови стойности.

1. Мекост на предходната съгласна и гласна [а], така думата **бяла** се транскрибира като [б'ала].

2. Съчетание от звуковете [й] и [а], когато буквата **я** не се намира след съгласна, т. е. **яла** се транскрибира като [йала].

3. При условния правопис на глаголите графемата **я** има трета звукова стойност. Това се отнася за глаголите от I-во и II-ро спрежение, при които чрез буквата **я** означаваме мекост на предходната съгласна и гласна

[ъ]. Например глаголната словоформа **говоря** следва да се транскрибира и да се произнася като [говòр'ъ]. Последният изговор на буквата **я** като ['ъ], при условния правопис на глаголите, е на изчезване в българския книжовен стандарт, тъй като съвременните носители на български език не спазват условния правопис. Правилото за условния правопис засяга и членуваните форми на имената от м. р. ед. ч. с кратък член. Например в словоформите [ìзнита], [момèнта] последната гласна [а] е условна. В тези форми с графемата **а** е отбелязана звуковата стойност [ъ] и горните думи трябва да се четат [ìзнитъ], [момèнтъ]. Днес по-често се произнася звук [а], който в края на думата е редуциран (леко приближен към ъ).

Условният правопис в българския език вече не е действителност – във формите м. р. ед. ч. се пише [а] и се изговаря редуцирано [а̣]; така също е и при формите за 1. л. ед. ч. 3. л. мн. ч. на глаголите от I-во и II-ро спрежение. Когато се чете текст на български език, много по-често графемата **я** се произнася като [йа].

Правилото за условния правопис е въведено в книжовния език с правописната реформа от 1945 г. В съвременната българска книжовна норма няма дума, която да завършва на [ъ]. При изговора на [човèкъ] в края на тази дума имаме звук [ъ], който е запазен във формата с пълен член [човèкът]. Днес тази дума се пише [човèка] и се изговаря по същия начин. В българския език изговорът на последния гласен в думата не е съвсем чист, отчетлив и ясен, поради отслабване на артикулационните движения в края на думите, които представяме в раздела за звуковите промени.

През 1945 година, когато е въведено правилото за условния правопис, – да пишем **а** и да четем [ъ] – не се е предполагало, че ще бъде осъществена звуковата промяна, която днес е факт – да пишем **а** и да изговаряме [а]. Така условният правопис в българския език вече не е условен, изговорът и правописът до голяма степен са се изравнили.

Графемата **ю** се употребява с две звукови стойности:

1. След консонант показва мекост на предходната съгласна и гласна [y], така например словоформата **дюля**, следва да се транскрибира и чете [ɔ'ʏl'a];

2. Съчетание от [й] и гласна [y], когато е в началото на думата.

В резултат на направеното по-горе изложение може да бъде изведено следното обобщение. В българската азбука има 30 букви. Графемите **щ, ъ, ю и я** нямат съответни звукови стойности. Особена роля е поверена на графемата **а**, която при условния правопис е трябвало да се чете като [ъ]. Останалите 26 букви бележат 45 фонеме в българския език. Това превръща българския правопис, по думите Беньо Цонев, в “осе гнездо”.

От тези 26 букви 6 отбелязват българските гласни. Но българските вокали, когато не са под ударение, значително променят звуковата си стойност, стават по-кратки като времетраене и по-тихи. Това създава правописни проблеми. Днес, когато трябва да сме сигурни как се пише дадена българска гласна, трябва да намерим сродна дума, където същата гласна да е под ударение. Но особено в чужди думи това понякога е много трудно.

Тъй като звуковете в езика се променят, трябва да се осъвременява и правописната система. Кога точно и как точно да се реформира правописната система е въпрос на държавна езикова политика. Има езици, които много трудно променят своя правопис. Такъв е съвременният английски език. Традициите при българския правопис са в друга посока. След Освобождението на България, за около 130 години българският правопис е променян поне десет пъти.

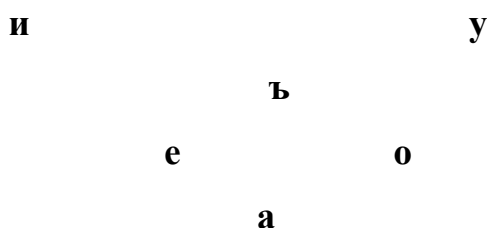
6. Вокална система на съвременния български език

6.1. Класификация на вокалите

В традиционната българска фонетична наука е установена триъгълна, тристепенна и трикласна система на вокалите. Тази трикласна система се налага от неустановеното положение на гласна [ъ] в българския език, на която е било необходимо дълго време, за да намери своето място във фонологичната система на езика. И до днес тази гласна има неравномерно разпределение в българските диалекти.

Идеята за триъгълната и трикласна система на вокалните фонemi в българския книжовен език се мотивира и подкрепя и в последното цялостно описание на фонологичната система на българския език в исторически и съвременен аспект, представено от Иван Кочев в първата част на книгата му *”Българска фонология”* от 2010 г. В нея Ив. Кочев проследява развитието на фонетиката, на фонологичните опозиции, на промените в звуковата система и на фонемите още от праславянско време до съвременното състояние. Като се опира на данните от редица български диалекти, ученият логично достига до същността и основните принципи на изграждане на фонологичната система в съвременния български език на диалектно и книжовно равнище.

Почти всички фонетични описания на българския език представят класификацията на вокалите чрез следната трикласна, триъгълна и тристепенна система.

При артикулацията на вокалите основна роля има езикът. За учленение на гласна [и] езикът се изтегля максимално напред и се повдига нагоре. По този начин гласната [и] се определя като предна и висока гласна. По традиция още в граматиките на старобългарския език според движението на езика в хоризонтално положение (напред – назад) вокалите се класифицират в две групи; вокали от предната редица и съответно вокали от задния ред:

- предни – [и, е];
- задни – [а, ъ, о, у].

Друг признак за класификация на вокалите е според широчината на отвора, който се образува в устната кухина, при тяхната артикулация. Според този признак гласните звукове биват тесни и широки; в други школи същите понятия понякога се назовават и с термините *компактни* и *дифузни* или *високи* и *ниски*.

- тесни – [и, ъ, у];
- широки – [е, а, о].

В диалектите обаче се срещат още по-широки гласни: звукове [ô] (широко о), [â] (широко а), [ê] (широко е), [ä] (още по-широко е), както и други тесни, примерно [ë] (тясно е, което е по средата между е и и).

Трети диференциален признак за класификацията на вокалните фонemi е според участието на устните. По този критерий вокалните фонemi биват лабиални и нелабиални:

- лабиални – [о, у];
- нелабиални – [и, е, а, ъ].

В диалектите броят на лабиалните и лабиализираните гласни звукове е по-голям: [ü], [â] (а), [ʋ°] (ѡ) и т. н.

Тези три диференциални признака са достатъчни за класификацията на вокалните фонemi в книжовния език.

Съществуват много фонологични описания на диалектните вокални системи, в които за определени области от езиковата територия на българския език се посочват други класификации на вокалите с по-голям брой фонemi и съответно смислоразличителни, корелативни опозиции между вокалните фонemi. Изтъква се наличие на фонологични противопоставяния между фонemi като [è] и [ê], така също [ò] и ô]. Процесите на приближаване на диалектните особености към книжовния език, наричани в езикознанието конвергенция, вероятно ще премахнат съществуването на тези опозиции (поне като смислоразличителни) и ще унифицират на фонологично равнище всички български местни говори, утвърждавайки фонологична система с шест вокални фонemi, която представихме.

Така показаните знаци за гласните представят само техните варианти под ударение. За редуцираните им алофони се използват допълнителни обозначения: *o* (между *o* и *y*), *a* или *^* (между *a* и *ъ*), *e* (между *e* и *и*). По-силната редукция се отбелязва с две точки под буквата, но специално за редуцирано [a] в някои учебници се използва и *ə* (за разлика от системата на МФА – вж. по-долу, където с този знак се обозначава ударената фонема [ъ]).

В Международната фонетична асоциация разположението на гласните се обозначава със следната схема:

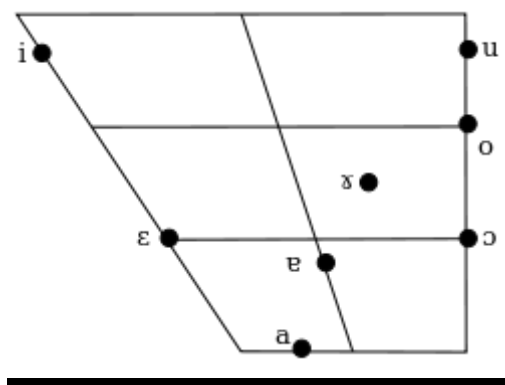

Схема на българските гласни по МФА (IPA) – en.wikipedia.org.

В българския език всички звукове и собствено вокалите са в силна зависимост от ударението. Въпросите за ударението се разглеждат в други части, но представената вокална система се отнася само за позицията под ударение. В частта за звуковите промени разглеждаме неударените гласни.

6.2. Основни количествени и качествени изменения на вокалните фонemi в историческия развой на българския език

Вокалната система на българския език се променя съществено. В старобългарския език са налице 11 вокални фонemi – а, о, оу, е, и, ъ, ъ, ѡ, ѡ, ѡ/ѡ, ѡ. Сонорните сричкотворни съгласни [p] и [ɲ], отбелязвани в старобългарски с рь, лъ, също са причислявани към старобългарските гласни.

Една от най-важните задачи на обучението по фонетика е да наложи в практиката единен изговор на звуковете и думите и по този начин да възпрепятства езиковите промени. За да не се повтарят фонетичните процеси от историческия развой на българския език, при които става така, че се затруднява разчитането на книжовните паметници от по-старите епохи, включително тези на литературата, създадена в началото на Възраждането.

Вокалите, отбелязвани с графемите ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, ѡ, постепенно са изчезнали от фонологичната система на българския език. В описания на отделни български диалекти се декларира, че ѡ в диалектите се пази, обозначава като ѡ, а в съвсем изолирани южни български говори се пази и носовото произношение на старите носовки. В някои източни говори се пази и старият ѡ отбелязван с ѡ/ѡ, но и тези специфични изговори постепенно изчезват главно поради обезлюдяването на селата.

Кратката гласна, отбелязвана с ъ в старобългарски се превръща в нормална по дължина гласна, нехарактерна за фонологичната система на другите славянски езици. Съществуването на вокала [ъ] прави вокалната система на българския език уникална в сравнение със славянския свят. Гласната [ъ] няма дълбоки корени в българския език.

7. Консонантна система на съвременния български книжовен език.

Класификация на консонантите

7.1. Общо представяне на консонантната система на съвременния български книжовен език

Приема се, че системата на съгласните в СБКЕ се състои от 39 фонеме: [б, б', н, н', в, в', ф, ф', м, м', д, д', т, т', з, з', с, с', л, л', н, н', р, р', ц, ц', дз, дз', ж, ш, , ч, й, г, г', к, к', х, х'] (ГСБКЕ I: 110).

Тази система на консонантните фонеме да се класифицира според четири диференциални признака.

Посочените 39 фонеме се различават много по своята дистрибуция, т.е. доколко често се срещат в речта на българите.

Много рядко се засвидетелстват фонемите [дз'] и [х']. В миналото се даваше като пример името на диктатора в Ирак, който се казваше Саддам Хюсейн. Фонемите [х'] и [дз'] не се срещат в думи, които имат домашен, български произход. Има мнения, че не трябва да не се упоменават като отделни фонеме в граматиките, както става с други звукове – Вл. Жобов (Жобов 2004: 113), правилно отбелязва, че кликовете, т. е. звуковете, образувани с веларен въздушен механизъм и ограничени в междуметия като [мц], [цъ-цъ], не са част от фонемната система на българския език, защото никога не се комбинират с други звукове. М. Виденов (Виденов 1978: 123) също отбелязва за годечкия говор, че междуметиято [цъ-цъ] има

особено инспираторно учленение, което се постига чрез рязко отдръпване на езика от предните зъби, но естествено не го включва в списъка на фонемите на посочения говор. Засега в академичната *ГСБКЕ, том I, Фонетика* фонемите [дз'] и [х'] са отбелязани като две отделни единици от фонологичната система на българския език (ГСБКЕ I: 110).

Фонологичната система на СБКЕ се нуждае от ново, задълбочено проучване, съобразено със съвременните учленителни навици на говорещите български език. След изследванията на Димитър Тилков, направени през 60-те и 70-те години на миналия век, разработки в тази посока рядко намират широк отзвук в българското езикознание. В няколко свои статии Д. Тилков поставя въпроса за палаталните съгласни в СБКЕ (Тилков 1983: 79 - 211). Ученият се насочва именно към изучаването на звученето на [й], защото с прозорливостта си е достигнал до идеята, че именно във връзка със звученето на [й] ще бъдат установени други фонологични опозиции при съгласните. Системата на консонантните фонemi в българския език ще бъде съществено променена, ако се допусне съществуването на [й] между съгласен звук и задна гласна.

Това, което допуска Тилков, се потвърждава след години по отношение на говора на село Кален, Врачанско, където [й] в споменатото положение е нормално явление. По отношение на въпроса за меките съгласни в българския език заслужава внимание и мнението на един чуждестранен българист, корееца Куон Джин Чой: „Когато един кореец, чийто майчин език, корейският, не познава меки фонemi, учи руски език, той изпитва огромни затруднения заради меките съгласни. Но когато учи български език, той не изпитва затруднение заради меките съгласни и даже не съзнава, че в съвременния български книжовен език съществуват меки фонemi. Той приема думата лято като [лйато] ...”.

Напоследък в българския език навлизат масово думи от английския език. В тях има много глайдове, а в българския език глайдът е само един –

[й]. В английския език тези полугласни са повече. Например името на писателя Оскар Уайлд, би се записало по-точно със срещащия се в българските диалекти глайд [ǰ]. В граматиките на българския книжовен език не се приема да има отделна фонема кратко [ǰ]. Отбелязаните по-горе 39 фонеме се класифицират според коментираните четири диференциални признака:

- локален признак – *по място на учленение*;
- локален признак по палаталност – *твърди/меки*;
- модален признак – *по начин на учленение*;
- модален признак от втора степен – *противопоставянето звучни – беззвучни*.

7.2. Локален признак – по място на учленение

Според диференциалния признак *място на учленение* се обособяват следните групи съгласни фонеме:

- устнени или лабиални, учленяват се на устните – [б, б', п, п', в, в', ф, ф', м, м'];
- алвеолни (зад зъбите) – при тях с предната част на езика се образува преграда или стеснение в предната част на устната кухина, непосредствено в корена на горните зъби – [д, д'; т, т'; з, з'; с, с'; л, л'; н, н'; р, р'; дз, дз'; ц, ц'];
- меконебни /палатални/ – исторически това са меките съгласни в българския език, като при учленяването на [й] и останалите съгласни от групата, езикът образува стеснението или преградата на палатума – [ж, ч, ш, дж, й];
- при тях със задната част на езика се образува преграда или стеснение на твърдата част на небцето – [г, г'; к, к'; х, х'];

7.3. Модален признак начин на учленение

Според този признак съгласните фонеме се класифицират в седем групи.

– преградни – [б, б', н, н', д, д', т, т', г, г', к, к']; тъй като при учленяването на съгласните звукове говорните органи правят преграда за въздушната струя, класификацията се осъществява в зависимост от това каква е преградата и къде точно в устната кухина е направена.

– проходни – [в, в', ф, ф', з, з', с, с', ж, ш, х, х'];

– преградно-проходни – [ц, ц', дз, дз', дж, ч];

– носови /назални/ – [м, м', н, н'];

– латерални – [л, л'];

– вибрантни – [р, р'];

– глайдове – [й].

7.4. Модален признак звучност – беззвучност

Редно е най-напред да обособим групата на сонорните съгласни. Те не участват в противопоставянето по звучност - беззвучност и са значително по-звучни от звучните съгласни. При тяхното артикулиране участват и гласилките, но се смесват шум и тон. Те не се обеззвучават в края на думата и не се подлагат на други фонетични промени. Най-звучен е [р]. Сонорните съгласни се срещат в думата „ламарина”. Групата на сонорните съгласни включва девет фонеме – [л, л', м, м', р, р', н, н', й].

Останалите съгласни звукове се наричат консонанти и се делят на звучни и беззвучни.

– звучни – [б, б', в, в', д, д', с, с', дз, дз', ж, дж, г, г'];

– беззвучни – [п, п', ф, ф', т, т', ц, ц', ш, ч, к, к', х, х'].

7.5. Локален признак палаталност – непалаталност

По признака палаталност – непалаталност се противопоставят 34 фонеме – 17 твърди и 17 меки:

– меки – [б', п', в', ф', м', д', т', з', с', л', н', р', ц', дз', г', к', х']

– твърди – [б, п, в, ф, м, д, т, з, с, л, н, р, ц, дз, г, к, х]

– извън корелацията са – ж, ш, дж, ч, й.

Въпросът за опозицията *твърдост – мекост* или *палаталност – непалаталност* на съгласните фонеме в българския език е много сложен и се нуждае от нова интерпретация. Той се разглежда изцяло в следващата глава.

8. Опозицията палаталност – непалаталност (твърдост - мекост) на съгласните фонеме в българския език

8.1. История на въпроса

Под тази опозиция, назована с латинския термин палаталност - непалаталност, се разбира наличието на противопоставяне между меките и твърдите съгласни фонеме в българския език.

Според тази концепция в съвременния български книжовен език съществуват 17 твърди и 17 меки съгласни фонеме. В опозицията не се включват консонантите [ж, ч, ш, дж, й], които в старобългарския език винаги са били палатални. Тези звукове по място на учленение са меконебни. Според сегашната концепция за фонологичната система на книжовния език фонемите [ж, ч, ш, дж, й] са твърди.

За пръв път опозицията *меки – твърди* съгласни в българския език е представена от Никита Сергеевич Трубецкой в неговото изследване „*Основи на фонологията*”.

8.2. Съвременни виждания за корелацията твърдост-мекост

Според съвременните виждания за българската фонетика в нашия език има твърда съгласна [б] и мека съгласна [б']. В такъв случай

фонологичното различие в двойката лексеми бал – бял се осъществява въз основа на опозицията палаталност – непалаталност на минималната двойка [б] : [б'] в думите [ба̀л] и [ба́л].

Според концепцията, изразена в академичната фонетика на българския език (ГСБКЕ I 1982: 72 - 80), словоформата *ял* следва да се транскрибира като [йа̀л], а съответно словоформата *изял* фонетично се предава като [из'а̀л]. Според нашето становище и в двете словоформи коренът, звуковият комплекс **ял**, се произнася с едни и същи фонетични единици от съвременните носители на книжовната норма на българския език.

В това отношение няколко изследователи на българската фонетика изказват предположението, че в СБКЕ е осъществено разлагане на мекостта на съчетание от твърда съгласна, [й] и следваща задна гласна. Т.е. словоформата *бяла* да се транскрибира като *[би́а̀ла]. Без да разглежда въпроса за палаталността на съгласните Б. Симеонов отбелязва: „графически предаденото *лю-* е образувано структурно от три елемента *л*, *й*, и *у*” (Симеонов 1970: 195) Такъв модел на транскрибиране не е възприет в съвременните учебници по българска фонетика.

Графемите *ю* и *я* означават две различни звукови стойности в българския език, според това дали се намират след съгласна, или са в началото на думите и след гласна:

1) **дюля** – [д'у̀л'а] в този случай буквите **ю** и **я** означават меки съгласни фонеме [д'] и [л'], след които следват гласните [у] и [а];

2) **Юлия** – [йу́лийа] – в тази позиция с графемите **ю** и **я** се отбелязва глайд [й] и съответната гласна.

Съвременните носители на книжовната норма на българския език, когато четат в текст графемите **ю** или **я** не правят разлика между посочените по-горе два варианта. Те ги изговарят като едни и същи звукове независимо от това дали буквите **ю** и **я** се намират след съгласна,

или гласна. Доказването на тази теза би отхвърлило необходимостта от съществуването на опозицията палаталност – непалаталност в българския език, поне на ниво фонема.

В диалектите положението е още по-сложно. В западните диалекти меките съгласни са силно намалели – само [л'] и [н'], както и вторично меките [к'] и [г'], получени от [т] и [д]: [цвѣке], [г'адо], докато в източните говори на много места се пазят следи от меките старобългарски съгласни (кòн', сòл'). Освен това, особено в югоизточните български говори, под влиянието на турския език се срещат и гласните [ö] и [y], най-често в заемки от турски, но не само. Така на практика в българския език турската заемка *гьол* се изговаря по три начина: [г'òл], [гйòл], [гöл].

8.3. Идеи за отпадане на корелацията твърдост-мекост

Идеите за отпадане на корелацията твърдост – мекост при съгласните фонemi са засягани в няколко изследвания, но не са приети в научните среди.

При създаването на първите две славянски азбуки, глаголицата и кирилицата, няма специални букви за означаване на меки съгласни. В тогавашните азбуки и буквите **ж**, **ч**, **ш** отбелязват меки съгласни без това да се подчертава графично, както примерно при ѣ [н']. Исторически тези меки съгласни затвърдяват в голяма част от българските диалекти. Мекостта на [ж, ч, ш, ъ] се пази в Югоизточна България. Затвърдяването на [ж, ч, ш, ъ] променя представите за меки съгласни в българския език.

Палатални са съгласните, които се учленяват на палатума. Тоест езикът се допира, или образува преграда, на същото място, което е и за артикулацията на [ч].

В старобългарския език има няколко букви, с които се отбелязват йотувани гласни – **ѣ**, **ѡ**, **Ѣ**, **ѣ**, **Ѧ**. В съвременните изложения по фонетика

на книжовния български език не се посочва наличие на йотувани вокали, а съчетанието от съгласна и йотувана гласна се интерпретира като съчетание от мека съгласна фонема и съответната гласна.

В нашите граматики от втората половина на миналия век се изключва наличие на йотувани гласни в книжовния език, както е било в старобългарския език. В издадените в България изследвания по българска фонетика (огромното количество материали за звуковете в българския език са написани по отношение описанието на диалектите по нашата езикова територия) се въвежда знак мекост на съгласните (’), наричан горна запетая или *апостроф*. Меките съгласни фонemi се отбелязват при транскрибиране със съответния знак за твърдата фонема и горната запетая – [б’, в’, д’, м’, т’...]. Някои чужди учени обаче спокойно в този случай използват знак *j*, тоест *й*, примерно във [vjàtʲr] (*вятър*), което според българската фонетична традиция се отбелязва като [в’àтър].

Знакът за омекчение (’) не е равен на звуковата стойност на [й]. Знакът за омекчение е въведен в началото на XX век в много трудове, представящи българските диалекти. Например диалектният изговор на лексемата *зет*, отбелязан звуково като [з’èт’]. Подобен начин на транскрибиране, ползван при описанията на българските говори, предава наистина омекчени съгласни звукове. Тези диалектни омекчавания нямат връзка със съвременните описания на фонемите в книжовния език.

В „Основна българска граматика”, издадена през 1944 година, Л. Андрейчин не посочва наличие на опозицията палаталност – непалаталност при съгласните. Според Л. Андрейчин „списъкът на българските съгласни звукове обхваща 22 съгласни: б, в, г, д, ж, з, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, ц, ч, ш, ъ, дз” (Андрейчин 1978: 26). В „Основна българска граматика” авторът също засяга въпроса за меките съгласни, но подобно на своите съвременници ги възприема като звукове с по-особен начин на

артикуляция, но не и като отделни единици от системата на съгласните в българския език. „Когато мястото на образуване на една съгласна се премести или разшири малко към средата на небцето и на езика (при запазване на другите учленителни особености), нейният изговор получава особен оттенък, който наричаме мек: л – л^б, н – н^б, т – т^б, к – к^б и пр. (Андрейчин 1978: 33). В по-късни трудове Л. Андрейчин също признава съществуването на меките съгласни фонемите в българския език.

Опозицията палатални - непалатални съгласни в българския език е въведена от Н. С. Трубецкой в книгата „*Основи на фонологията*”. В България изследването на Трубецкой добива популярност след 1960 г., когато трудът е издаден на руски. Теорията на Н. Трубецкой е продължена и от Роман Якобсон, който доразвива идеите за опозициите /противопоставянията/ между фонемите.

Вижданията на Н. С. Трубецкой са възприети в повечето описания на българската фонетика. Опозицията палаталност - непалаталност присъства неизменно във всички граматика на българския език, издадени след 1970 година. Без задълбочен анализ се обявява съществуването на корелативно противопоставяне между твърдите съгласни фонемите и техните меки корелати.

В академичната ГСБКЕ, том I Фонетика е изградено корелативно противопоставяне между 17 твърди съгласни фонемите и 17 меки техни корелати:

– твърди – [б, п, в, ф, м, л, н, д, т, з, с, р, дз, ц, к, г, х, ж, ч, ш, ъ, ѝ];

– меки – [б', п', в', ф', м', л', н', д', т', з', с', р', дз', ц', к', г', х'].

Въпросите за точната артикулация, за акустичните характеристики, за възникването на меките съгласни фонемите в българския език все още не са изяснени в необходимата степен.

Фонемата [б] се образува с устните и тя е лабиална, а фонемата *меко б* [б'] е двуфокусна. Така [б'] освен артикулационното място на устните,

има втора, допълнителна артикулация, на мекото небце. Тази допълнителна артикулация е последователна във времето. И тогава от особена важност е въпросът е дали тази втора, допълнителна артикулация не е друга съгласна, не е [й]. Засега е прието, че в книжовния български език съгласната фонема [й] не може да стои след друга съгласна. Премахването на това ограничение при дистрибуцията на [й] ще отхвърли необходимостта от съществуването на меките съгласни фонemi в българския език.

Повечето изследвания по българска фонетика са направени върху особеностите на звуковете в определен диалект. Твърденията, които се изтъкват в подобни статии, се отнасят за описваните диалектни области, без да се съпоставят със състоянието в СБКЕ.

Едно категорично твърдение против съществуването на опозицията между твърди и меки консонантни фонemi в българския език изказва Благой Шклифов в изследването *„Проблеми на българската диалектна и историческа фонетика с оглед на македонските говори“*. Според Бл. Шклифов наличието на лабиални меки съгласни е антропофонетичен абсурд. Не е възможно човек да учленява едновременно един звук с устните и с това да учленява същия звук на мекото небце, за да го превърне в мек.

Това означава, че не е възможно да има меки [б', н', в', ф', м'].

Бл. Шклифов уточнява, че изследва македонските говори, но написаното от него се отнася по принцип за артикулацията на меките устнени съгласни в българския език.

Напоследък започва да си пробива път едно ново понятие по отношение на меките съгласни фонemi в българския език – така наречената *разложена мекост*.

Тук въпросът за съществуването на меките съгласни фонemi в българския език се поставя на дискусия. Тази тема е засягана в

многобройни публикации на най-изявените изследователи на българската фонетика – Н. Трубецкой, Р. Якобсон, Ст. Стойков, Д. Тилков, Р. Златанова, А.-М. Тотоманова и много други. Въпреки множеството изследвания, въпросът за корелацията меки-твърди съгласни в българския език не е окончателно решен.

9. Теории за сричката като фонетична и функционална единица

9.1. Артикуляционно-акустични особености на сричката

Сричката представлява най-малката единица на речта; тя е минимален отрязък от потока на речта, който се произнася с един тласък на въздушната струя. В съвременния български книжовен език задължителен компонент на сричката е гласната, която е основният елемент, който я изгражда. Около гласната може да има или да няма съгласни звукове. Поради тази причина броят на сричките в думата е равен на броя на вокалите. В някои западни диалекти, подобно на сърбохърватски или чешки, сричкотворните [л̥] и [р̥] също образуват срички: [в.л̥к], [кр̥ф].

По време на историческия развой на българския език, структурата на сричката се променя значително като тенденцията е да се разкъсва връзката между гласните и съгласните в рамките на една сричка.

През старобългарския период сричката е била силабема, което понятие е близко до съвременното понятие сричка, но вътре в силабемата са се осъществявали много зависимости между гласна и съгласна. В старобългарския език сричката се подлага на действието на различни звукови закони.

1) Сричките винаги са били отворени (трябвало е да завършват на гласна).

2) В огромния процент от случаите сричката се е състояла от една съгласна и една гласна.

3) Предна гласна се е съчетавала с само с предна съгласна.

Постепенно тази тясна връзка в сричката се разкъсва. В резултат на това се извършват множество промени на звуковете в българския език.

Престават да действат законите за палатализация. Възможна е например словоформата **монахини**. В нея е налице звукосъчетанието [хu], в това съчетание съгласната [х] е задноезична, а гласната [u] е най-предната гласна в българския език. В силабемната старобългарска сричка такова последователно съчетаване на предна гласна със задна съгласна е било невъзможно. В старобългарски език словоформата за ед. ч. е **монах**, но във формата за мн. ч. задноезичната съгласна [х] вече е заменена с предноезичната [с] и словоформата за мн. ч. е – **монаси**, за да могат и двата звука в рамките на сричката да имат общо артикулационно място.

Следваща промяна на българския език, дължаща се на отпадането на задължителното изискване всяка сричка да завършва на гласна, е изчезването на много от гласните. Например в старобългарския език думата **чѣловѣкъ** 'човек' е четирирична. Във всяка от четирите срички се съчетават предна съгласна с предна гласна: предната съгласна [ч] изгражда сричка с предната гласна [ѣ]; в края на словоформата се съдържа сричката [къ], където се съчетава задноезична съгласна [к] със задна гласна [ъ]. Постепенно тази зависимост за задължително изграждане на сричката от съгласна и гласна, които да са с еднакво артикулационно място, отпада. Извършват се редица звукови промени и днес същата словоформа се произнася с две срички [човѣк].

Сричката има роля само при произнасянето. Тя няма връзка със смисъла на думата и с нейния морфологичен строеж. Например думата **вода** се състои от две морфеми – корена [-вòд-] и окончанието [-а]. Коренът [-вод-] носи основното значение на думата, а окончанието [-а] е

формален показател за ж.р ед. ч. Думата **вода** се състои от две срички, които съответно са /во/ и /да/. В тази словоформа сричката и морфемата не съвпадат. Сричката има роля за произношението, а морфемата за смисъла на думата.

9.2. Дефиниции за сричката

Съществуват много дефиниции за сричката. Различните определения следват от аспектите, от които се подхожда – артикуляционен или акустичен. Най-лесна за запомняне е следната дефиниция: „**сричката е максимум звучност между два минимума**”. Това определение има много важна роля при определяне на сричковата граница.

Границата между сричките в българския книжовен език се прокарва в най-малката звучност, като върхът на сричката е гласната. Винаги, когато звучността в думата нараства, започва нова сричка.

За да изясним характера на българската сричка е необходимо да се спрем на представянето на звучността на фонемите в българския език.

По своята звучност фонемите в българския език се класифицират по четиристепенна скала.

- беззвучни съгласни – степен на звучност – 1;
- звучни съгласни – степен на звучност – 2;
- сонорни съгласни – степен на звучност – 3
- вокали – степен на звучност – 4.

Нагледно звучността на фонемите в българския език и следващото от това делене на срички представяме чрез следващите таблици.

Таблица № 1.

Звучност	1 4	3 4	2 4	134	14	341
Сричка	к о	р а	б о	к р у	ш е	н е ц

Таблица № 2.

звучн ост	2411	341
Срич ка	ве с т	н и к

При натрупване на еднакви по звучност съгласни, както е в сричката /**вест**/, в която последните два звука имат звучност 1 (виж. Таблица № 2), при произнасяне следва отпадането на някой от звуковете. Сричката и съответно звуковете в думата се променят, думата **вестник** се произнася като [вѐсник].

Таблица № 3.

звучн ост	2 4 1	3 4 1
сричк а	в е с	н и к

Следствие от закона за звучността на българската сричка е вмятането на вокали между шумова и сонорна съгласна в края на думите (повече примери в параграф 13.4. и 16.8). Вмятат се вокали главно в думи от чужд произход, но и в домашни лексеми. Винаги в мястото на минимална звучност сричката свършва.

Когато намаляващата звучност започва да расте, трябва да има нова сричка. Точно в тези случаи се извършва вмятане на гласна, защото при растежа на звучността трябва да има нова сричка. В диалектите, специално в родопските, подобно вмятане на гласни е още по-разпространено и се нарича пълногласие – например в [*к**и**нига*].

10. Ударението в българския книжовен език

10.1. Фонетична същност на ударението

Под ударение се разбира по-особеното отделяне на една сричка в рамките на словоформата с фонетични средства. Отделянето на ударената сричка се извършва основно с помощта на различни фонетични средства, но основно чрез повишаване на интензитета, честотата и времетраенето на гласната. Българското ударение е силово, за разлика от праславянски или сърбохърватски, където, подобно на шведски, старогръцки, китайски или вьетнамски, има музикално ударение – според движението на основния тон една и съща, най-често едносрична, дума може да има различни значения. Нека изясним понятията интензитет, честота и времетраене на вокалите, чрез които се изразява ударението.

Интензитетът е променлива величина, която варира в зависимост от типа на отделните гласни и от позицията на гласната в рамките на думата. При равни други условия широките ударени гласни – [ā], [ē], [ō], се характеризират с по-силен интензитет, отколкото тесните ударени гласни – [ë], [ÿ], [Û].

По същия начин една и съща гласна – независимо от това дали е под ударение или не – променя до значителна степен интензитета си, в зависимост от позицията в рамките на словоформите. В начална позиция тя е със силен интензитет, а в края с по-ниска сила на интензитета.

Честотата на звука представлява трептенията на въздушната звукова вълна, която се измерва в Херци. Най-важната честота се нарича основен тон. В неударено положение гласните се характеризират със значително по-ниски стойности на основния тон. Въз основа на стойностите на честотата на основния тон, българските гласни в ударено положение се подреждат по следния начин: [ā], [ō], [ē], [ë], [Û], [ÿ]. Т. е. при равни условия гласната [ā] е с най-ниска честота, а гласната [ÿ] е с най-висока.

Времетраенето или дължината на вокалите подобно на интензитета и честотните характеристики също се отличават със специфична продължителност. Гласните [à], [ò], [è], имат 30% по-голямо времетраене отколкото [ò], [ù], [ỳ].

10.2. Признаци и функции на ударението в българския език

Ударението е един от основните външни признаци на самостоятелната дума. То организира нейния звуков състав и я характеризира заедно с отделните фонемите. Фонетически ударението се реализира заедно с някоя от фонемите. Българското ударение е свободно, подвижно и силов.

Признакът **свободно** означава, че ударението може да пада на коя да е сричка в думата. Възможността българското ударение да стои на която и да е сричка в думата се използва в езика за разграничаване на еднакви по звуков състав думи, наричани пароними като: **па̀ра** – **па̀ра̀**; **сѐдмица** – **се́дмица**; **о̀бичай** – **о́бичай**.

Тези примери се свързват с различното място на ударението. Тази функция на ударението в българския език се определя като смислоразличителна. Тя се осъществява в следните случаи:

– за различаване на две различни думи в езика: **гра̀фа** – **графа̀**;
ко̀ла

– **ко̀ла**; **трес̀ка** – **треска̀**.

– ударението спомага да се разграничат две словоформи на една и съща дума: **я̀дè** (сег. вр.); **я̀де** (мин. св. вр.); **чѐтè** (сег. вр.); **чѐте** (мин. св. вр.).

В двусричните думи ударението може да падне върху началната и върху крайната сричка – **жѐтва** – **жена̀**. В трисрични и многосрични думи възможностите за позицията на ударението са повече – в началната, средната и крайната сричка: (**`---**) **вѐдомост**; (**-`--**) **плета̀чка**; (**--`-**) **облекло̀**.

От морфологична гледна точка българското ударение отново е **подвижно**, защото се мести в определени случаи. Т. е. ударението променя мястото си в различни форми на една и съща дума.

Подвижно ударение се среща при образуването на много словоформи като: **гра̀д, градо̀вè, градѝт, четà, чѐтох, четѝ, чѐтене**.

Подвижно ударение, чрез което се образуват граматични форми на една и съща дума, се нарича **формообразователно подвижно ударение**. В резултат на установена подвижност на ударенията при формообразуване в българския език са оформени и установени акцентни парадигми. Едносрични имена, които образуват мн. ч. с окончание **-ове**, се разпределят в три акцентни парадигми:

- с ударение на последната сричка – **дѣждовѐ, класовѐ;**
- с ударение на предпоследната сричка – **дворѝве, мостѝве;**
- окончанието няма ударение – **вла̀кове, бѝрове.**

Подвижността на ударението се осъществява в няколко класове думи.

Съществителните имена понякога местят ударението при образуване на част от своите словоформи: **вкѝс – вкѝсѝт; кѝн – конѐ; вѝлк – вѝлкѝт**. Числителните имена също могат да местят ударението при образуването на членуваните форми: **шѐст – шестѝтѐ; ѝсем – осемѝтѐ**.

При глаголите подвижното ударение усилва опозициите между свършен и несвършен вид на глагола, между грамемите в категориите време, наклонение, число и други: **полѝча – получа̀вам; взѐмате – вземѝ – вземѐте**.

10.3. Акцентна дума. Енклитики и проклитики

Изговаряните с едно ударение фонетични единици от потока на речта се наричат акцентни думи, например **без дѝм, от морѐто, ще пѝша**. Акцентната дума може да включи в себе си две или повече самостоятелни

графически или речникови думи: например **да му ка̀жа ли; мо̀же би; сра̀м ме е**. В акцентната дума има форми, които носят свое собствено ударение и части, които са неударени. Думите, които нямат свое собствено ударение, се наричат клитики. От своя страна клитиките биват **енклитики** и **проклитики**.

Енклитиките се изговарят заедно с предходната дума, която има самостоятелно ударение – **сп̀и му се; ъ́маш ли**. Енклитики в българския език са следните думи:

1. Кратките падежни форми на местоименията – **му, те, си, се, го, я** – *ви́ка го, да̀ва му, гово̀ри им, ми́е се, ми́сли си, кнѝгите си*;

3. Формите на спомагателен глагол **съм** – *у́чил съм, сп̀ал съм, ви́е сте*.

Проклитиките се сливат със следващите ги акцентни думи и затова те могат да стоят в началото на изречението. Проклитики в българския език са:

– едносрични предлози – **над, под, из** и много други – *на ма̀сата; из пол̀ето; под ся̀нката*;

– съюзи като **ако, а, и** – *пи́ше и чет̀е; ако изви́ка*;

– отрицателната частица **не** и частица за бъдеще време **ще** – *ще п̀ея; не сме́я; ще ни посетя̀т*.

10.4. Думи с две ударения

Най-ярки примери за думи с две ударения са сложните съществителни, прилагателни и наречия, които са образувани без съединителна гласна от две самостоятелни и равноправни части – *ваго̀н-ресто́рант; шкембе́ чорба́; ле́ка-пол̀ека*. Друга група думи с две ударения са съществителните имена, образувани с представка **пра̀-**: – *пра̀баба, пра̀вну̀ци, пра̀дядо*. С две ударения са и формите за сравнителна и превъзходна степен, образувани с частиците **по̀-** и **най̀-**: *по̀-доб̀ър, най̀-*

голям и др. Представките **сврѣх-** и **кѡнтра-** също изискват образуваните чрез тях думи да имат по две ударения –*сврѣхусѣлия, кѡнтранастѣплѣния*.

10.5. Главно и второстепенно (допълнително) ударение

Многосричните и сложните по състав думи наред със основното ударение при изговор могат да получат и едно по-слабо ударение, което се нарича второстепенно или допълнително: *р`а̀диотеа̀тър*.

В българския книжовен език могат да се отделят две категории акцентни думи, които при изговор получават допълнително ударение. Към първата група се отнасят:

- сложни думи – *Б`отевгра̀д, ст`аробѣлгарски*;
- сложни думи, образувани с представка от чужд произход – *`автозаво̀д; с`упермодѐрен*.

Допълнително ударение могат да получат двусрични и многосрични съюзи: *ѝли влѣ̀з ѝли излѣ̀з*.

С допълнително ударение се изговарят и частиците *ѣ̀ди-откъ̀дѣ̀ си, ѣ̀ди-ко̀й си*.

10.6. Двояко ударение

В значителен брой случаи (има твърдения, че това са около 200 думи в българския език) се срещат колебания по отношение на мястото на ударението или се допуска в книжовния език двояко ударение: *сѐло – се́ло; чѐло – че́ло; зѣ̀би – зѣ́би*. Постепенно книжовният език трябва да установи единен начин за произношение на тези думи. На диалектно ниво се срещат многобройни акцентни вариации. Примерно за по-голяма част от българските диалекти е характерно начално ударение при съществителните от типа [*мо̀ми*], [*жѐни*] (БДА 2001: 319), както и при формите за второ лице единствено число повелителното наклонение на глаголи от I и II спрежение от типа: [*прѣ̀ди*], [*во̀ди*] (БДА 2001: 357) и др.

11. Звукови промени. Съвременни звукови фонетични закони.

Фонемни и алофонни редувания

11.1. Звукови промени

В потока на речта звуковете не се произнасят самостоятелно, отделени един от друг, а са свързани в непрекъсната речева верига. При последователното произнасяне те задължително си въздействат взаимно. Влиянието има различни степени, при които могат да се променят отделни параметри на гласните или съгласни звукове, както и един звук да се замени от друг.

Звуковите промени обикновено се дължат на влияние на съседните гласни или съгласни и в такъв случай се наричат комбинаторни. Комбинаторни са онези промени, които следват от позицията на дадения звук спрямо останалите звукове в думите. Класически пример за комбинаторно редуване е ятовият преглас, при който прилагателното **бяла** във формата за мн. ч. е **бели**, като промяната **я > е** се дължи на наличието на предна гласна в следващата сричка. Звуковите промени непрекъснато се осъществяват в речта. Някои от тях имат закономерен характер и затова се наричат звукови закони.

11.2. Звукови закони

Звуков закон е такава звукова промяна, която се осъществява винаги при наличието на определени условия.

Например в българския език в края на думите пред значителна пауза се произнасят само беззвучни съгласни – [красѝф], [рѝскас].

От диахронна гледна точка звуковите закони биват исторически и съвременни. Исторически става един закон, когато неговото действие престава да се осъществява в речта. Например исторически закони са трите палатализации, на които се подлагат съгласните **к, г, х** в старобългарски.

В старобългарския език не е било възможно да се съчетават задни съгласни [к, г, х] и предни гласни [е, и]. Думата [ученѣк] има форма за множествено число [ученѣци], съгласната [к] се променя в [ц] под влияние на следходната предна гласна.

В съвременния книжовен език този звуков закон е отпаднал, защото могат да се срещнат последователно в думите съчетанията **к + и** [писѣлки], тоест законът се е превърнал в исторически. В българските диалекти, подобно на руски, това правило не винаги се спазва. Затова в родопските говори често се произнася [рѣки], а не [рѣцѣ].

Същевременно в СБКЕ започват да действат и нови звукови закони. Един от тях е вмятането на гласна между шумова съгласна и сонорен съгласен в края на думата. Например прилагателното **добър** в старобългарския език се произнася и пише като **добръ**. По закона за отпадането на краесловните ерове тази словоформа би трябвало да се произнася като *добър, ако не действаше споменатият закон за вмятане на гласна. Комбинацията [бр] не е възможна за произнасяне в края на думите в българския език и затова се вмята гласна [ъ], за да се получи словоформата [добѣр]. Тъй като този закон действа в сегашно състояние на българския език, това означава, че законът е съвременен.

Посочените дотук звукови промени са комбинаторни. Промените при тях зависят от позицията на звука в думата. В езиците обаче (и особено в българския) са се осъществили и звукови промени, за които не може да се каже какво ги е предизвикало. Такива звукови промени се наричат спонтанни. Спонтанните звукови промени се осъществяват, без да са ясни причините, които ги предизвикват. Много често в българския език се осъществява редуване на коренната гласна. Например при образуването на словоформите – [раздѣр], [раздѣрам], [раздѣрах]; така също [потѣк], [изтѣча], [течѣ] – установяваме, че се променя коренната гласна. Промениящият се вокал винаги е между едни и същи съгласни. Затова не

можем да дадем логически и закономерен обяснение, защо се променя гласната в корена. По същия начин не може да се каже защо вместо старата задна носова гласна в книжовния български език стои звук [ъ], а в руски – звук [у], вместо обратното. Точно такива звукови промени, които от наша гледна точка са необясними, наричаме спонтанни.

Езикът не е нещо, което е създадено завинаги, а представлява жива, развиваща се и променяща се система. На изменения са подложени всички равнища на езика. Звуковете промени започват в устната реч, в която звуковете, артикулирани в линейна верига, се оказват в различни позиции. Под влиянието на съседните звукове, в зависимост от ударението, от скоростта, от темпа на речта и интонацията звуковете задължително променят своите характеристики. Тези промени се наричат зависими. Зависимите промени са два типа – позиционни и комбинаторни.

Позиционните промени са обусловени от мястото, което звуковете заемат в думата, а също така и от положението им спрямо ударението.

При своето учленение в рамките на словоформата звуковете не се произнасят изолирано, а всеки конкретен звук в думата се приспособява до известна степен към съседните. Това изменение на звуковете с цел по-лесното и бързо произнасяне се нарича антиципация на учленението.

В езиковия развой една звукова промяна предизвиква следващите, като главната цел е по-бързото говорене, обмяната на езикова информация да става с по-малко енергия и за по-кратко време. Това води до съкращаване на част от звуковете в думите и до промяна на контрастиращите диференциални признаци на фонемите.

Например старобългарската словоформа **гостѣа** последователно е подложена на следните промени. Най-напред предната ерова гласна **ѣ** изпада, защото е „слаба”, тъй като зад нея няма друга ерова гласна, и тогава тя изпада. Образува се словоформата ***гостѣа**. В новополучената форма се среща група от няколко последователни съгласни. Въз основа на

съвременните звукови закони групата от съгласни се променя като най-напред една от съгласните се изпуска и словоформата вече е **госѣа*. В последната словоформа двата съседни консонанта са различни по звучност (*с* – беззвучен; *ѣ* – звучен). Въз основа на следващ съвременен звуков закон (асимиляция) групата съгласни *-сѣ-* се изравнява по звучност, за да се достигне до съвременното произношение [*гòзба*]

Множество примери за подобни последователни и закономерни звукови промени се представят в следващите раздели.

12. Съвременни звукови закони, свързани със съгласните (асимиляция, дисимиляция, палатализация, краесловно обеззвучаване)

12.1. Асимиляция

Асимиляцията е такава комбинаторна промяна, при която един звук се приближава по своите артикулационни признаци към съседния. В зависимост от посоката на влияние асимиляцията бива регресивна и прогресивна.

Въз основа на това дали вторият звук се уеднаквява с първия, или първият се изравнява със следващия – различаваме регресивна и прогресивна асимиляция.

По-често в българския език се среща регресивната асимиляция, при която вторият звук в групата е водещ: **сватба** – [св^ад^ба]; **приказка** – [п^ри^кас^ка]; **изход** – [и^сх^от].

По-ограничени са случаите на прогресивна асимиляция. Например произнасянето на словоформата **свой** като [сф^ой]. В последния изговор звучната съгласна [в] се е променила във [ф].

Прогресивната асимиляция се осъществява в много ограничен брой примери, които се реализират предимно в диалектите.

В зависимост от степента на промяна на звуковете асимиляцията бива частична или пълна.

Частична асимиляция е осъществена в примери като [гд^е], [гд^зба], [и^сток], тъй като звуковете [к] и [с] само частично (по трептене на гласните струни) са се уподобили на съседните звукове.

При пълната асимиляция звуковете се уеднаквяват. В някои наши диалекти (като рупските) глаголните форми **сѐднах**, **пѐднах** се произнасят като [сѐннах], [пѐннах]. В посочените диалектни примери е налице пълна асимиляция – групата консонанти [дн] е преминала в [нн].

При асимилационните изравнявания между звуковете в думите могат да си влияят и несъседни звукове. В този аспект асимилацията бива **близка** и **далечна** асимилация, използват се също така термините **контактна** и **дистанционна**.

Контактна асимилация се среща във всички, посочени досега примери като [гдѐ], [гòзба], [ѝсток], [сѐннах], [пàннах], [свàдба], [прѝкаска], [ѝсхот] се осъществява въздействие на два съседни звука, изговаряни непосредствено един след друг.

Макар и много рядко в българския език е възможна и дистанционна асимилация. Дистанционна асимилация се осъществява, когато два звука в рамките на една фонетична дума си влияят, без да са непосредствено съседни. Дистанционната асимилация е характерна за диалектите и до голяма степен се възприема като говорен дефект, а не като закономерна звукова промяна. Обикновено се дават следните примери: **февруари** [фѐфруàри]; **валери** [варѐри], **вафла** [фàфла], **семинар** [семенàр].

Съгласната [ѿ] е с много особен произход в българския език. Тя е най-звучната шумова съгласна и се доближава до сонорните съгласни. Сонорните съгласни не се обеззвучават в края на думата и не участват в асимилациите по звучност и беззвучност. Например при изговора на словоформата **сватба** се осъществява изравняване по звучност при групата съгласни [дб], но не е налице асимилация в началната група съгласни, тази дума не се произнася [*звàдба]. В думата **сватба** не се извършва асимилация и беззвучната съгласна [с] не се е озвучила в [з]. Асимилационните промени нямат изключения, но в конкретния пример двата съседни съгласни звука не са еднакви по двучност. Съгласната [ѿ] частично наподобява сонорните съгласни [р, л, м, н, р', л', м', н', ѝ]. В недалечното минало на българския език съгласната [ѿ] е била билабиална, произнасяла се е с помощта на двете устни. Това и до днес е така в много от източните български говори, особено в мизийските и тракийските.

Асимиляцията е съвременен звуков закон, който се осъществява във всички форми на българския език – диалекти, в разговорната практика при неофициално общуване и в книжовния език.

12.2. Дисимиляция

Дисимиляция означава разподобяване, различаване. Дисимиляцията е явление противоположно на асимиляцията. При дисимиляцията няколко еднакви съгласни звука, които трудно се произнасят, се различават по един от признаците, като новата група от съгласни звукове вече е по-лесна за артикулация. Дисимиляцията не е характерна за книжовния език и обхваща ограничен брой примери предимно от диалектите.

Като пример най-често се посочва групата [к*т*]. В словоформата **доктор** има група от съгласни [к], [т]. Двата съгласни звука имат по три еднакви диференциални признака.

к – беззвучен, твърд, преграден;

т – беззвучен, твърд, преграден.

Тази еднаквост на звуковете създава проблеми при артикулацията. Затова при невзискателна реч групата се разподобява и от [к*т*] се превръща в [х*т*] или [ф*т*]. При произношението на думата **доктор** звукосъчетанието [к*т*] прави речта насечена, има прекъсване на артикулацията, за да могат да се осъществят последователно двете прегради за [к] и [т]. Затова понякога словоформата **доктор** се произнася като [дòхтор] или [дòфтор].

Тези примери не са закономерни за българския език и се струват странни, но нека да разгледаме книжовното произношение на лексемата **банка**. В тази дума би следвало звуковете [н] и [к] да се артикулират като при **к** езикът се допира на твърдото небце, а при **н** езикът образува преграда (е допрян) на алвеолите. Читателите могат да апробират тези признаци, произнасяйки думите **ка̀ка** и **Нùна**.

Когато произнасяме [н] в думите **Нѐна** или **Нѐско**, езикът е допрян в корена на зъбите и въздухът минава през носната кухина. Но при словоформата **банка** установяваме, че се артикулира вариант на фонемата [н] без преграда, който се нарича проходно [н] и се обозначава със знак *v* (в някои диалекти, като този на село Кортен, Сливенско, се среща изключително често). Това е дисимилационна промяна под влияние на следващия съгласен [к].

12.3. Палатализация

Ако сравним начина на произнасянето на гърлената съгласна [к] в [кѐл] и [килѐм], ще установим, че [к] в [килѐм] се артикулира по-напред в устната кухина, отколкото [к] в [кѐл]. Това приспособяване, тази антиципация на учленението при произнасяне на някои звукове и особено на гърлените към следващите гласни [е] и [и] се нарича **палатализация** на съгласните под влияние на предните гласни. Гласните се наричат меки, както и образуваните от тях срички също се наричат меки. В източните български диалекти броят на меките съгласни е още по-голям.

12.4. Краесловно обеззвучаване

Краесловното обеззвучаване представлява обеззвучаването на звучните шумови съгласни в края на думата пред значителна пауза. В българския език мускулното напрежение постепенно спада в границите на фразата. Тази артикулационна особеност е още по-ярко изразена, когато в краесловието гласната е неударена. Звукове, които са в краесловието, значително се променят – гласните силно се редуцират. Тонът заглъхва, спектрите стават неясни, времетраенето на самата гласна се намалява – променят се всички акустични стойности на гласните, а не само редуцирането на широките вокали. За много български диалекти е посочвано, че всичките гласни се приближават към неутралната гласна [ъ].

В краесловието в още по-голяма степен се променят съгласните. И тъй като тези звукови промени се осъществяват винаги е обявен следният звуков закон: **в края на думата пред значителна пауза не могат да се произнасят звучни шумови съгласни**; произнасят се само беззвучни съгласни и ако все пак е налице звучна шумова съгласна, то тя се обеззвучава: **сняг** – [сн'а̀к]; **бряг** – [бр'а̀к]; **свод** – [свòт].

Краесловното обеззвучаване на съгласните няма изключения в диалектите. Важи за книжовния език и за всички останали форми на съществуване на българския език.

13. Съвременни звукови закони, свързани със съгласните (сандхи, елизия, метатеза, епентеза и протеза)

13.1. Сандхи

В рамките на изречението отделните думи не се произнасят самостоятелно една от друга, а са в непрекъснат речеви поток. На границата между лексемите се извършват същите звукови промени както и в рамките на една словоформа. Тези звукови промени се наричат междусловно уподобяване, или **сандхи**.

Междусловно уподобяване се осъществява в рамките на фонетичните думи при свързване на една пълнозначна дума с клитики, между които е невъзможно да се постави пауза. Например сандхи е налице в следните словосъчетания **от града** – [од гра̀д̀]; **от бурята** – [од бу̀ря̀тъ]; **над полето** – [нат пол̀ето]; **под пътя** – [пот п̀тя].

При фонетичните думи, завършващи на звучна и беззвучна съгласна, когато следващата дума започва с гласна, сонорна съгласна или съгласна [в] не се осъществява междусловно уподобяване.

Предлози, завършващи на беззвучна съгласна **от, с, със** – запазват изговора на беззвучна съгласна:

[от àрмийата], [от èзерото], [с òгън'а], [с àфторъ].

Предлози, завършващи на звучна съгласна, като **след, над, без, из** – запазват извора на звучната съгласна:

[след òбет]; [над òблаците].

Предлозите **в** и **във** пред гласните и сонорните съгласни в рамките на фонетичната дума се изговарят беззвучно [ф] и [въф]:

в окото - [ф окòто];

в рамото - [ф рàмото].

Пред думата, която започва със съгласна [в] или [ф], настъпва удвояване на съгласната от предлога:

във влака [във влàка], **във виното** [във вìното], **във флота** [въф флòта], **във фабриката** [въф фàбриката].

Междусловното уподобяване засяга цялата фраза. Ето следния пример: „от тук заминават пет групи”. В тази фраза на границите между думите се образуват следните групи съгласни звукове:

[кз] – [к] – беззвучна, [з] – звучна;

[тз] – [т] – беззвучна, [з] – звучна.

В по-горните редове изяснихме, че според закона за асимилацията различни по звучност съгласни звукове не могат да се произнасят последователно. Така групирани [кз] и [тз] съгласните трябва да се променят, за да се уеднаквят звуковете. Закономерно фразата придобива следния вид: [от тỳГ Заминàват пèД Грỳпи].

По същество междусловното уподобяване е тип асимилация, но понеже се осъществява на границата между две думи, се нарича с този термин.

13.2. Елизия

Елизията е изпадане на съгласни. Тя е закономерна в разговорната реч, например при изговора на думите **вестник** и **радостно** се изпуска звукът [т] и думите се произнасят съответно като [вèsник], [ràдосно]. Елизията се реализира при натрупване на група съгласни: **червенокръстци** – [червенокръ̀сци]; **щастлив** – [штаслìф]; **звездна** – [звèзна].

Елизията се осъществява при струпването на група съгласни в словоформите, като **-стн-**, **-стц-**, **-стл-**, **-здн-**, **-стт-**, в които изговорът се затруднява.

В някои словоформи изпадането на съгласните е прието в правописа. Така например се изпуска съгласната [с] от наставката **-ски** при образуването на прилагателни – **Бургас** + **-ски** – **бургаски** (само с едно с). По същия начин се казва леща, но лешник. Исторически погледнато в българския език има много думи, чиято сегашна форма е резултат от елизия на звукове: **маслò** (от **мазсло*), **òблак** (от **обвлак*) и т. н.

13.3. Метатеза

Метатезата е фонетично явление, при което два съседни звука променят местата си. Причината и за тази звукова промяна е по-лесната артикулация.

В диалектите се срещат думите **карамфил** – [каламфìр]; **револвер** – [леворвер]; **бърз** – [бръс]; **вход** – [хвот]. Метатезата означава премятане. Засяга предимно групите **ър/ръ** и **ъл/лъ**. В старобългарския език произнасянето на еровете – **ь** и **ъ** – е избягвало натрупването на групи съгласни, като двата ера – **ь** и **ъ** – винаги са се пишели след съгласната. Изпадането им е довело до образуване на групи съгласни, които са трудни за произнасяне. В тези случаи мястото на гласната се променя, например **мърдам** – **мръдна**; **кълцам** – **кльцна**. Но в някои диалекти почти винаги

се произнася само **рѣ**, **лѣ** или само **ѣр**, **ѣл** (второто явление се среща в панагюрския говор, с известни изключения в говорите от Източните Родопи и в други райони, например: [кѣрс, кѣрчма, кѣрф, кѣрваф, кѣрфта; дѣлк, зѣлва, сѣлза, сѣлнце, салзлѣф], а в западните говори вместо споменатите звукови групи често се употребяват сричкотворни **рѣ** и **лѣ**).

Съвременното правило за метатезата е предложено от Беньо Цонев. Тъй като Б. Цонев е от Ловеч, когато описва източните български говори, предлага фонетичните закономерности в родния му диалект да станат книжовна норма. Правилото за метатезата е взето от североизточните български говори и е следното:

Когато след групите **ѣр** и **ѣл** е налице един съгласен звук, то гласната **ѣ** е пред съгласната – както е в примера **мѣрдам**. Когато след групата следват два и повече съгласни звука, гласната **ѣ** отива на втора позиция и групата става **рѣ** и **лѣ**. Правилото не важи за едносричните думи и освен това има много изключения при глаголите: **прѣст**, **смѣрт**, **крѣв**, **сѣрп**.

13.4. Епентеза

Епентезата е фонетично явление, изразяващо се във вмъкване на звукове, за да може да се получат по-лесно произносими съчетанията. В някои случаи вмъкването на звуковете се е утвърдило в разговорната практика до такава степен, че се установява само чрез исторически анализ. Например в името на град **Мездра** е вметнат звук [д], също така в съществителното **здрач**. По-често се среща прибавянето на гласните [ѣ], [о], [е] в края на думите между шумова и сонорна съгласна, което засегнахме при проследяването на закона за звучността на българската сричка. В словоформите **театѣр**, **мисѣл**, **косѣм** е вмъкната гласна [ѣ], което личи от това, че във формите за множествено число вмъкнатата

гласна не съществува. В диалектите може да се чуе и [здрѣно] вместо [зѣрно/зрѣно].

13.5. Протеза

Протезата е поява на гласна в началото на думата пред съчетания от съгласни. Това явление се среща много рядко в нашите диалекти. В граматиките се посочват примери като протеза на [и] в думите **срам** и **страх**, като по този начин са се получили диалектните форми [исрѣм], [истрѣх] и др.

14. Звукови промени при вокалите

Езикът не е непроменящо се явление, създадено завинаги, а представлява жива, развиваща се и търпяща промени система. На фонетично езиково ниво на изменения са подложени и съгласните, и гласните звукове. Една от най-ярките вокални промени в българския език е така нареченият ятов преглас.

14.1. Ятов преглас

Проблемът за ятовия преглас има много стари исторически корени. Още при възникването на първата книжовна норма на южните славяни – от втората половина на IX век – старобългарските букви **ѡ**, **Ѣ** са се произнасяли различно в езиковата територия на славянските племена.

Видният български езиковед Стефан Младенов в своята „История на българския език” (издадена през 1929 година на немски и преведена на български език през 1979 година) се стреми да докаже, че **Ѣ** има звукова

стойност [’à] и всяка друга реализация в съвременните български говори е получена в резултат на промени (Младенов 1979: 97).

Когато съвременният читател чете така обозначеното ’а, той го тълкува като гласна а с мекост на преходната съгласна. Самият Ст. Младенов никога не е посочвал изрично, че използваният от него графичен знак ’а трябва да се чете като гласна а с преходна мека съгласна, тъй като тогава, към 1929 година, въпросът за корелацията твърдост – мекост на съгласните фонемни още не е бил изследван.

В съвременния български език при регламентирани фонетични закономерности е налице редуването на фонемите ’а > е. При определени условия старобългарската гласна ѱ (наречена *ят*) в книжовния език се изговаря като [’а], а в други се прегласява и се произнася като [е]. В източните говори се прегласява частично, в западните – във всички случаи. В езиковата територия на българския език съществуват и много изключения. Българските диалекти се делят на диалекти с преглас ’а – е (*б’ъл – б’ели*); е-диалекти – предимно на запад, но и в една група югоизточни говори в Елховско; ѐ-диалекти, в които се пази старобългарското състояние; ’а-диалекти (*б’ъл – б’али*). На практика обаче има редица микроговори, в които се среща и свръхшироко е, отбелязвано с ä – в някои от тях то се редува с ѐ като негов алофон – примерно в Мугла, Девинско. За част от българите ятовият преглас е сериозен правоговорен и правописен проблем.

При изучаването на “ятовото правило” е важно да се знае, че освен „променливо я” има и “непроменливо я”, което е съществувало и в старобългарския език като йотувано а, т. е. [йа], буквата ѱ. Това непроменливо я остава неизменно във всички позиции. В североизточните български говори обаче то се е сляло с изговора за ѱ и се прегласява в [е] в същите фонетични позиции като променливото я, например *тояга*, но [*тоѐшка] и [*тоѐги]; *поляна* – [*полени].

Правилото за изговор на **променливото я** е формулирано още преди около век и половина и е първото, установено в нашия книжовен език. Прегласът на **я** в **е** се е лексикализирал, т.е. свързан е с определен неголям брой думи и с няколко морфеми. Правилата за прегласа на **променливо я**, както и да се формулират, имат изключения.

Като книжовни са определени следните норми:

1. Пише се **я** и се изговаря [’а] в думи от народен произход, когато:

1.1. Думата е едносрична – *хля̀б, бя̀л, гря̀х, ця̀р, ця̀л*;

1.2. **Я** е под ударение и следващата сричка е твърда (съдържа една от задните гласни – **а, ъ, о, у**) – *бя̀гам, вя̀тър, вя̀ло*;

1.3. **Я** е под ударение и е в края на думата – *голя̀м, живя̀, презря̀л, въртя̀н*.

1.4. **Я** е под ударение и е пред твърда нешушкава съгласна – *бя̀гам, мя̀там*.

2. Пише се **е** и се изговаря [е], когато:

2.1. Ударението пада на друга сричка (в този случай е без значение каква е следващата сричка – твърда или мека) – *бя̀л – бело̀та; гря̀х – грехо̀вен; вя̀тър – ветро̀ве; смя̀х – сме́хът*;

2.2. **Я** е под ударение и следващата сричка съдържа:

2.2.1. Предните гласни **е, и** – *смя̀там – смѐтки; бя̀с – бѐсен; голя̀м – голѐми; бя̀л – бѐли, превя̀ртя̀л – превя̀ртѐли; хля̀б – хлѐбен*;

2.2.2. Меки съгласни, чиято мекост се бележи с **я, ю, ъ**: *дря̀мка – дрѐмя, кря̀кам – крѐслъо*;

2.2.3. Шушкатавите съгласни **ж, ш, ч**, буквата **щ**, съгласния **й**, които образуват исторически меки срички: *сня̀г – снѐжен; гря̀х – грешка̀; ня̀кой – нѐщо; пря̀к – прешка̀; вях – вѐя, ля̀х – лѐйка*.

Прегласът се осъществява в следните морфеми:

1. В корена: цял – цели, хляб – хлебàрница, хлебозавòд; смятам – сметки, сметàло; пясък – песъчлив; лягам – легло и др. (общо около 85 – 90 коренови морфеми).

2. В префиксите *вся-* и *ня-* за образуване на обобщителни и неопределителни местоимения и за наречия: *всякога*, *всяка* – *всèкиго*, *всèки*, *всекиднèвно*; *някой* – *нèчий*; *няколко* – *неколцìна*, *неколкомину̀тен*.

3. В суфикса -явам за образуване на глаголи: *преживя̀вам* – *преживѐя*, *опя̀вам* – *опело̀*, *пося̀вам* – *посѐвки*.

4. В глаголните окончания за минало несвършено време: *живя̀х* – *живѐех*; *пях* – *пеѐше*; *бля̀х* – *блѐеше*; *четя̀х* – *четѐше*; *бях* – *бѐше*, но и *бе* (минало свършено време).

Съществуват и много изключения от ятовия преглас, които могат да се обособят в следните групи:

1. Случаи, в които няма преглас, въпреки наличието на условия за прегласяване – промяна на ударението и др.:

1.1. Във формите за 1. и 2. лице, множествено число на глаголите от минало свършено и минало несвършено време, независимо от мекостта на следващите срички, преглас не се осъществява:

бях – *бяхме*, *бяхте*;

врях – *вряхме*, *вряхте*;

четях – *четяхме*, *четяхте*;

стрелях – *стреляхме*, *стреляхте*.

1.2. При сегашните деятелни причастия в множествено число, независимо че е пред сричка, съдържаща **щ** + **и**, **я** не се прегласява:

вися̀щ – *вися̀щи*;

спя̀щ – *спя̀щи*;

летя̀щ – *летя̀щи*;

вря̀щ – *вря̀щи*.

1.3. Преглас се осъществява само в неударена позиция:

хо̀дя – *хо̀дещ*; *бро̀дя* – *бро̀дещ*; *во̀дя* – *во̀дещ*.

1.4. При членувани съществителни имена от женски род, единствено число, образувани от минали страдателни или минали деятелни причастия + суфикс **-ост**, **я** не се преглася, въпреки промяната на ударението (премества се върху определителния член):

припрѣн (мин. страд. причастие) + *ост* + *та* > *припрѣността̀*;
узрѣл (мин. св. деят. причастие) + *ост* + *та* > *узрѣлостта̀*; *закостенѣл*
(мин. св. деят. причастие) + *ост* + *та* > *закостенѣлостта̀*.

1.5. При думи, в които **я** е след буква за гласен звук: *Стоѣн* – *Стоѣне*; *престоѣл* – *престоѣли*; *стоѣл* – *стояли*.

2. Случаи, в които има преглас, въпреки наличието на следваща твърда сричка:

2.1. Във формите на глаголи от I спрежение, свършен вид, със суфикс **-на**, образувани от глаголи от несвършен вид, III спрежение, въпреки твърдостта на следващата сричка, **я** не се прегласява:

НЕСВ. ВИД, III спр.

СВ. ВИД, I спр.

<i>блѣскам</i>	<i>да блѣсна</i>
<i>плѣскам</i>	<i>да плѣсна</i>
<i>свѣткам</i>	<i>да свѣтна</i>
<i>трѣскам</i>	<i>да трѣсна</i>
<i>лѣгам</i>	<i>да лѣгна</i>
<i>стѣгам</i>	<i>да стѣгна</i>

2.2. **Е** в корена се запазва във формите за минало време (*блѣснах*, *плѣснах*, *свѣтнах*, *трѣснах*, *лѣгнах*), в миналите деятелни причастия (*блѣснал*, *плѣснал*, *свѣтнал*, *трѣснал*, *лѣгнал*) и в миналите страдателни причастия (*плѣснат*, *свѣтнат*, *трѣснат*).

2.3. При някои прилагателни имена, образувани от съществителни + суфикс **-ен** или **-ски** във формите за женски и за среден род, единствено число:

при някои съществителни собствени имена – *Вя̀ра* и *Вѐра*, *Невя̀на* и *Невѐна*.

Съществуват и думи с НЕПРОМЕНЛИВО (етимологично **ѧ**) **я**:

кафя̀в – кафя̀ви;

я̀ма – я̀ми;

поля̀на – поля̀ни;

я̀зва – я̀зви;

я̀рък – я̀рки;

лю̀ляк – лю̀ляци.

В думите, започващи с **я**, липсва преглас:

я̀ка – я̀ки;

я̀ма – я̀ми;

я̀д – я̀до̀сан;

я̀к – я̀ко̀стта̀.

В някои случаи и непроменливото **я** се прегласява и това се признава от книжовната норма:

я̀здя – ездàч, колоездàч, ездà.

14.2. Редукция

Редукцията е звукова промяна на българските гласни, която зависи от позицията на гласната спрямо ударението и поради това редукцията отново е комбинаторна звукова промяна. Широките гласни фонemi, когато не са под ударение, се изговарят с по-малка учленителна сила, с по-слабо мускулно напрежение. Неударените гласни са по-кратки като времетраене; в неударено положение се променят всички акустични характеристики на гласните. Неударените широки гласни [a], [o], [e], се доближават по слухово впечатление до [ʊ], [y], [u].

Степента на редукцията зависи от позицията на гласната спрямо ударението. Редукцията действа на принципа на прогресивното затихване. Тя е по-слаба близо до ударението и по-силна в срички, които са по-далече от ударението; най-силна е в края на думата. Редукцията на гласните е обвързана с диалектния произход.

Редукцията представлява приближаване на звученето на широките и тесните неударени гласни. Редукцията е естествено акустично явление и

зависи от ударението. Българското ударение е силово, така ударените и неударените гласни се отличават ярко.

Редукцията на неударените гласни съществува във всички български говори, но има райони, в които се достига до пълна редукция. Всяко неударено [a] се изговаря като [ъ]: [к^ра̀к], но [к^ръкѐт]. Всяко неударено [o] се произнася като [y] – [ст^ол], но [сту^лове].

Книжовният изговор не допуска пълната редукция, т. е. широките и тесните гласни трябва да се различават максимално. Редукцията няма никакво отражение при писането. Например в корена на думата [к^ра̀к] пишем [a], но в корена на думата [р^ъкѐ] пишем винаги [ъ].

Най-често на редукция се подлага гласната [a] дори в книжовния език.

В по-слаба степен се редуцира гласна [o]. Редукцията на гласната [o] има подчертано диалектен характер и е нежелана в книжовния език. Въпреки че редукцията на гласна [o] не е приета в книжовния език и рядко се засвидетелства в съвременната българска разговорна реч, при правописа българите срещат големи проблеми. Често се греша особено в началото на думите в случаи като ***отайка** и **утайка**; **осмея** и ***усмея**; **отопление** и ***утопление**.

Редукцията на гласната [e] се обуславя от същите закономерности, както за вокалите [a] и [o]. Отново е налице стремеж към по-бързо произнасяне на гласната, което води до свиване на произношението на широката гласна [e] към [u]. Тази редукция не е характерна за книжовния език, но обхваща част от говорите около Пловдив, Раковски, Чирпан, Ямбол и др. Редукцията на [e] има подчертано диалектен характер.

14.3. Редуване на о с е

В съвременния български език редуването се среща в края на думите, в няколко суфикса и във флексията (окончанието). Редуването на гласната

[o] с [e] се осъществява отново след мека съгласна, след съгласните [ч], [ш], [ж], [дж], [й]. Много често редуването на гласните [o], [e] се осъществява в окончанието за мн. ч. след [й]. Когато в ед. ч. думата завършва на [й] – като [л^дй], в мн. ч. формата на тази лексема е [л^деве]; по същия словообразователен модел – [гн^дй], [гн^деве].

Редуването [o], [e] не е строго установено в българските диалекти, а в речевата практика поражда много колебания. Така например редуването [o], [e] не е възприето в думите [з^ет], [о^гън], [ш^йш], [гр^ош], които образуват мн. ч. само с [ове] – [з^ет'ове], [огн^ьове], [ш^йшове], [гр^ошове]. Редуването [o], [e] се появява при словообразуването чрез замяната на суфиксите **-ост**, **-ест**: [р^адост], [св^ежест].

Редуването на гласните [o], [e] се среща и при съединителната морфема за образуването на сложните думи.

15 Писмо, графика, правопис. Промени на правописната система. Принципи на българския правопис

15.1. Писмо, графика, правопис

Писмото, писмеността е един от методите човекът да изрази себе си пред света. Системите за писмено предаване на човешката реч са едно от най-големите достижения на човечеството.

Развоят на писмеността се обобщава в три стадия.

Първият е така нареченото **пиктографско писмо**. При него предметите и действията, за които се съобщава, се изобразяват чрез схематични рисунки. Знаците при този вид писменост се наричат пиктограми. В съвременен план една част от пътните знаци са пиктограми, доколкото стремежът е пътният знак да наподобява реалната картина от действителността. Пиктографското писмо е най-древното и дава съвсем ограничени възможности за графическо изобразяване.

Следващият начин за писмено предаване на човешката реч е **идеографското писмо**. При него чрез всеки отделен знак се изобразява отделно понятие. Знаците в това писмо се наричат идеограми. Идеографското писмо е много по-съвършено от пиктографското, защото с неговите знаци може да се означават и абстрактни понятия – думи като любов, омраза, истина, лъжа, родина. Дори има предимства пред фонематичното писмо, тъй като смисълът на идеограмите не е свързан със звуковия състав на думите. Затова народи с един език, но с различни диалекти, най-добре общуват и се разбират с идеографското писмо. Идеографското писмо има и това преимущество, че поддържа единството на езика, а от това и единството на нацията. Основният недостатък на идеографското писмо е наличието на твърде много идеограми.

До голяма степен идеографско е съвременното китайското писмо. Но и при него идеограмите трябва да бъдат повторяеми и съответно разпознаваеми. Всяко понятие изисква отделна идеограма.

Голямо предимство на идеографското писмо е възможността една и съща идеограма да се използва от хора, които говорят самостоятелни езици и диалекти. Може самата идеограма да се произнася по различен начин от огромната маса население, но нейното изписване и смисълът ѝ е един и същ. Такъв тип идеограми са китайските йероглифи, арабските и римските знаци за цифрите. Знаците 1, 2, 3 ... се произнасят по различен начин в многото езици по света, но винаги имат едно и също значение.

Звуковото писмо е третият начин за писмено отбелязване на човешката реч. При него писменият знак не предава смисъла на думата, а е белег на речевия сегмент. Записват се звуковите образи на думите, а не се схематизира понятие от действителността.

Съвременното звуково писмо не може да предаде точно самата акустика на звуковете. Речта на младо момиче се различава от говоренето на възрастна жена. Но при писане се употребяват едни и същи знаци. Графемите отбелязват условна психическа представа за звуковете, а не точно самите звукове.

Първичен етап на сегашното звуково писмо е сричкото. При такъв начин на писане отделните знаци изобразяват срички. Арабското писмо е тип сричково, но със знаците в него се изписват само съгласните, а гласните са надредни (диакритични – т.е. различителни).

Засега се приема, че най-високата степен в развитието на писмото е звуковото или фонематичното писмо. Идеята е всеки самостоен звук в състава на думата да се отбелязва с отделна графема (буква).

Техниката създаде възможности за глобално, бързо и евтино общуване. Днес обществото борава с модерни технологии във всяка една

област, които осъществяват ефективен достъп до информацията; комуникациите са безгранични.

Глобализацията на обществото неизбежно изисква различно съдържание и качество на комуникацията. Голяма част от глобалното общуване на човечеството се осъществява чрез средства, които не са езикови. В световните мрежи (в интернет пространството) се обменя информация чрез снимки, чрез видеоклипове. Човечеството бързо върви към световен начин за предаване на информация в пространството и времето. Сега популярна е размяната на снимки и видеоклипове. Предстои да видим неезиково споделяне на информация за явления от сферата на човешкото познание, които не могат да се снимат.

В световното пространство би следвало да влезем с нещо свое, уникално и хилядолетно. Едно такова достижение на българската култура е писането с нашата кирилска азбука. Нека не се отнасяме с отрицание и nihilизъм към нашата правописна традиция, а да се стремим да я съхраним във времето и в глобалната култура.

15.2. Промени на правописната система

Звуковете на речта непрекъснато се променят, а правописната система следва да бъде тяхно писмено отражение. Правописната система е въпрос на езиковата политика на държавата. Има езици, които са много консервативни. Пример за такава книжовна норма е английският език. Българският правопис е демократичен. След Освобождението той е реформиран около 10 пъти.

Честите изменения на книжовната норма не са желателни. Трябва да се усвояват и налагат приетите вече правописни

правила като единни за всички. Всяка значителна промяна в езика и правописа прекъсва връзката с достиженията на българската култура в миналото. За хора без специална подготовка е трудно да четат текстовете, написани на стария правопис от преди 1945 г. А дори и хора с филологическо образование не могат да разчитат точно текстовете, написани на българския език само преди две столетия. Истинските достижения на словото имат непреходна стойност и не бива с лекомислие да се приема всяка поредна езикова мода. Трябва съществуващата езикова норма по възможно най-достъпен начин последователно да се налага в правоговорната и правописна практика на българския език. Всяка правописна норма се води от определени правописни принципи.

15.3. Правописни принципи

Правописните и пунктуационните норми на българския език са установени въз основа на следните принципи:

15.3.1. Морфологичен правописен принцип

Морфемите (представка, корен, наставка и др.) **да се изписват по еднакъв начин независимо от тяхната позицията в думите.** Пишем *зъб*, *нож* с **б** и **ж**, а не както ги изговаряме [зъп], [нош], тъй като формите в мн.ч. са *зъби*, *ножове* и съответно кореновите морфемите са -зъб-, -нож-. Морфологичният принцип е водещият в българския правопис и прави писмото логическо и мотивирано; писането на думите може да се проверява. Достатъчно е да намерим сродна дума за проверка: *вестник* с **т**, защото в думата *вести* е видно, че коренът е -вест- и съдържа **т**; също така

пишем *стѣкълѣ* с ъ в първата сричка, тъй като въпросната гласна, поставена под ударение в думата [*стѣклен*], е недвусмислено ъ.

15.3.2. Фонетичен правописен принцип

Думите да се пишат така, както се изговарят. Този на пръв поглед много лесен принцип, на който се основава писането в сръбски и турски, не е могъл да бъде системно приложен за българския език поради много голямото диалектно разнообразие. Фонетичният принцип е застъпен в малко на брой думи като *гозба*, *цѣфтя*, *празник*, *сърце*, *расна*, *нужно*, *плешка* и др. Но това все пак са изключения: водещ в българския правопис е морфологичният принцип.

15.3.3. Исторически правописен принцип

Думите да се пишат така, както са засвидетелствани в древните паметници. Българският език в своето развитие е претърпял изключително големи промени и не е възможно етимологическият принцип да е широко застъпен. Днес този принцип се спазва в много малък брой форми като **Георги** – произнасяно [*Г'òрги*], **евтин** [*èфтин*], **втори** [*фтòри*].

15.3.4. Смеслов правописен принцип

Правописът на словоформите да се извежда от значението на думите или на отделните словообразуващи морфеми. Прилага се най-вече при писането на сложните и съставни думи и при избора на определени представки. Смесловият принцип е водещ и при писането на главни и малки букви за диференцирането на съществителните собствени и нарицателни имена. Смесловият правописен принцип е водещ и при пунктуацията, що се отнася до определянето границите на простите изречения в рамките на сложното.

15.3.5. Синтактичен и интонационен правописен принцип

Тези два принципа се прилагат при определянето на правилата в пунктуацията, но все пак водещата идея е пунктуацията да спомогне за правилното интерпретиране на смисъла в сложното изречение.

16 Правоговор. Книжовни правоговорни норми

16.1. Въпросите за правоговора в науката за българския език

В повечето учебници по българска фонетика въпросите на правоговора остават по-слабо засегнати, което е неоправдано, тъй като езиците се употребяват много повече в устната си форма, отколкото в писмената.

На всеки етап от развоя на българската книжовна норма съществува деклариран стремеж писменият език да се доближава в максимална степен до говоримия. Още при създаването на старобългарския език целта на книжовниците е била да направят по-достъпно християнското учение за широките народни слоеве. Тази цел е водеща при първите славянски просветители с тяхната идея да преведат старогръцката литература на диалекта на славяните. В първата книжовна форма на българския език – старобългарския език – съществува единство между правопис и правоговор, но това се отнася само за диалекта, на чиято основа е създадена първата славянска азбука. Пишело се е така, като се е говорело. Постепенно се получават различия между говорима реч и правопис.

Старобългарският език е каноничен. За тогавашното време книгите са свещени: при тяхното създаване книжовниците се стремят максимално точно да възпроизведат оригинала. В книжнината присъстват много буквени знаци, за които по-късните поколения книжовници не са имали знания как точно да бъдат четени и произнасяни. Това състояние

продължава до разпадането на българската държава и българската православна църква през XV век.

През Възраждането няма институции, които да установят единен правопис и правоговор. Тогава се дискутират повече въпросите за правописа. Изговорът на думите се засяга, когато трябва да се мотивира въвеждането на определено правописно парвило. Въпросите на правоговора са по-маловажни при създаването на българската книжовна норма.

След Освобождението е учредена първата официална правописна комисия. Но отново по-важен е въпросът за правописа, а изговорът на отделни звукосъчетания е коментиран частично в непосредствена връзка с правописа. Въвеждането на първия официален правопис от 1899 г. отразява една завършена степен, до която достига развитието на българския език през Възраждането. През XIX век въпросите за книжовното произношение и правоговора не се поставят на специално, сериозно и задълбочено изследване.

В началото на XX век започва да се обсъжда и правилният изговор. Резултат на дискусиите е правописната реформа от 1921 г., чийто стремеж е да се доближи правописът до устната книжовна реч – такава, каквато тя е била в началото на XX век. Във времето между двете световни войни не е могло да бъде наложен този правопис. Но в този период се появяват първите цялостни описания на звуковете в книжовния език. Отпечатана е относително по-пълна фонетика, написана от А. Т. Балан (*Българска граматика. Дял I, за думите. Част I, Звукословие*, 1930 г.). С тази книга се полагат основите на системните разработки върху българската реч. За дълъг период развитието на въпросите за правоговора (и за българската фонетика като цяло) се свързват с името на Стойко Стойков.

През трийсетте години на XX век Ст. Стойков изготвя системно описание на българския изговор в съответствие с принципите и методите

на авторитетната чешка експериментална фонетична школа. Като резултат от неговите изследвания е отпечатана книгата *„Български книжовен изговор. Опитно изследване“* (1942 г.).

С постепенното развитие на българския книжовен език се обръща все по-голямо внимание на правоговора. Издаденият след правописната реформа от 1945 г. речник е със заглавие *„Правописен и правоговорен наръчник“*. Засилването на интересите към българския правоговор през втората половина на миналия век е отразено и в първия специализиран *„Правоговорен речник на българския език“*, отпечатан през 1975 г. Проблемът за правоговора ще става все по-актуален, тъй като развитието на средствата за комуникация засилва значението на живото слово.

16.2. Изговорни стилове на българската книжовна реч

Въпреки многото форми, чрез които книжовната реч се реализира в устното общуване, се определят два изговорни стила – висок и разговорен (нисък). Границата между високия и ниския стил непрекъснато се размива. Съществуват официални лица, които се стремят да говорят разговорно, за да се харесат на своите избиратели. Освен това са налице високопоставени държавни служители с недостатъчно висока езикова култура, които не могат да реализират книжовната реч в нейния висок изговорен вариант.

Високият изговорен стил следва да се използва при публични изяви на лица, представляващи държавни институции. Високият изговорен стил е задължителен на лекция или тържествено слово, при интервю по радио и телевизия, на пресконференции. В подобни случаи отделните словосъчетания трябва да се произнасят възможно най-ясно и отчетливо, да се спазват границите на фонетичните думи, да се изчистят ритъмът и интонацията. Не бива да се допускат диалектни особености или изрази от разговорната практика и просторечието.

При реализацията на високия стил трудно се отстраняват редица артикулационни особености на звуковете, които говорещото лице е усвоило в малка детска възраст под диалектно влияние. Много остро трябва да се внимава за недопускането редукцията на широките вокали. Винаги негативно се посочват примери като [зилèно пулè], можем да добавим цяла редица подобни примери: [рàбутъ, кукòшка, пичè, питтè, стутè, църè] и други.

16.3. Условен правопис и книжовен изговор

При съвременния книжовен изговор (дори в официална обстановка) говорещите лица забравят, а често дори не знаят, че в българския език съществува така нареченият «условен правопис». Въз основа на правописната реформа от 1945 г. е възприето писане на звука [ъ] с буква **а**, а също и отбелязването на изговор [йъ] или [’ъ], с буквата **я**. Пишем «**През деня се тълпят на брега**», а следва да се произнася [през ден’ъ се тълп’ът на брегъ]. Много груба грешка, която децата, усвоили добре обучението по роден език, не биха допуснали, е да напишем думата ***човекъ** с **ъ**. Но също така е груба грешка, когато изговаряме този огромен брой членувани форми както са написани, тоест да пишем **човека** и да изговаряме [човèка].

16.3.1. Условен правопис при съществителните от мъжки род единствено число, завършващи на съгласна

Най-честите случаи на условен правопис се срещат при членуваните форми на съществителните от мъжки род единствено число. Така например съществителните *врат, вкус, глас, крак, конец, мост, мъж, род, учебник, човек* и целият този клас думи, завършващи на твърда съгласна, при членуване са пишат с буква **а**, но трябва да се изговорят с гласна **ъ**: [вратъ, вкусъ, гласъ, кракъ, конецъ, мостъ, мъжъ, родъ, учебникъ, човèкъ] и т. н. Гласната **ъ** излиза в силна позиция при членуване на същите

словоформи с пълен член, защото тези словоформи се пишат и изговарят с **ъ**: [*вратѣт, вкусѣт, гласѣт, кракѣт, конѣцѣт, мѣстѣт, мѣжѣт, родѣт, учебникѣт, човѣкѣт*].

Когато съществителните имена завършват на исторически мек съгласен, се членуват с кратък член, който се изписва с графема **-я** – *бѣя, брѣя, герѣя, слѣя, свѣя сънѣ, денѣ, зѣтя, кѣня, пѣтя, крѣля, ѡгѣня, лѣкѣтя, нѣкѣтя, цѣря*; съответно пълният член се изписва с **-ят** – *бѣят, брѣят, герѣят, слѣят, свѣят сънѣт, денѣт, зѣтят, кѣнят, пѣтят, крѣлят, ѡгѣнят, сънѣт, лѣкѣтят, нѣкѣтят, цѣрят*. В тези случаи буквата **я** следва да се чете като [*йъ*] или [*ъ*]: [*бѣйъ, брѣйъ, слѣйъ, свѣйъ сън'ъ, ден'ъ, зѣт'ъ, кѣн'ъ, пѣт'ъ, крѣл'ъ, ѡгѣн'ъ, лѣкѣт'ъ, нѣкѣт'ъ, цѣр'ъ*]; също така в членуваните форми – [*бѣйѣт, брѣйѣт, слѣйѣт, свѣйѣт, сън'ѣт, ден'ѣт, зѣт'ѣт, кѣн'ѣт, пѣт'ѣт, крѣл'ѣт, ѡгѣн'ѣт, лѣкѣт'ѣт, нѣкѣт'ѣт, цѣр'ѣт*].

16.3.2. Условен правопис при окончанията за 1 л. ед. ч. и 3 л. мн. ч. в сегашно време при глаголите от I и II спрежение

При окончанията на глаголите от 1. л. ед. ч. и 3. л. мн. ч. също е наложен условен правопис: тези глаголни словоформи се пишат с графемите **а/я**, но следва да бъдат произнасяни с гласна **ъ**. Глаголните форми **чета** и **четат**, макар и написани с **-а**, задължително се изговарят [*четѣ*], [*четѣт*] и в никакъв случай, ако искаме да говорим книжовно, не бива да казваме [**четѣ*], [**четѣт*]. Аналогични са глаголните форми **вървя**, **вървят** – те се произнасят правилно [*вървѣ*], [*вървѣт*], а не [**вървѣ*], [**вървѣт*]. За носителите на сливения говор е нормално в да казват [*читѣ*], [*пирѣ*], но поради неосведоменост под влияние на правописа мнозина от българите започват да говорят по този начин неправилно.

Подобни на споменатите са голяма група често употребявани глаголни словоформи: **назнача**, **мълча**, **пиша**, **броя**, **вървя**, **миря**, **моля**, **клатя**, **нося**, **правя**, **разредя**, **стоя**, **търпя**, **ходя**; **назначат**, **мълчат**,

пишат, броят, вървят, мирят, молят, клатят, носят, правят, разреждат, стоят, търпят, ходят – всички те следва да се изговарят с гласна **-ъ**: [назначѐ, мълчѐ, пѝшѐ, бройѐ, върв'ѐ, мир'ѐ, мòл'ѐ, клàт'ѐ, нòс'ѐ, прàв'ѐ, разред'ѐ, стойѐ, търп'ѐ, хòд'ѐ; назначѐт, мълчѐт, пѝшѐт, бройѐт, върв'ѐт, мир'ѐт, мòл'ѐт, клàт'ѐт, нòс'ѐт, прàв'ѐт, разред'ѐт, стойѐт, търп'ѐт, хòд'ѐт].

В изговорната практика по-чести и по-неприемливи са случаите, когато графемите **а** или **я** неправилно се изговарят като **ъ** или **йъ**, без да има условен правопис. Тази грешка се дължи до голяма степен на свръхстарателност. При думите от ж. р. няма условен правопис. Така например определителният член за ж. р. е **-та**. Този определителен член винаги привлича ударението върху себе си. Думите от ж. р., завършващи на съгласна, получават определителен член **-та**, но тук гласната не е условна и следва да се изговаря ясно като **-а**: [рàдост – радосттà], [пòдлост – подлосттà], [стрàст – страсттà], [зрjàлост – зрелосттà], [цjàлост – целосттà].

Груба правоговорна грешка е също така изговарянето на гласната **-а** в окончанието за женски род като **-ъ** в редицата примери като **водà, главà, рькà, къща**. Подобен изговор е характерен, за някои от балканските говори в Търновско и Еленско.

Специфични случаи са налице в редицата глаголни словоформи, при които гласните **а** или **ъ** са маркери на граматически значения. Например глаголната словоформа, изговорена като [върв'ѐ], е от сегашно време – [àз върв'ѐ]; съответно с изговор на гласна **-а** е минало време – [тòй върв'à фчѐра]. Аналогични са формите на глагола **мълча**: [àз мълчѐ ф тòзи момѐнт]; съответно – [тòй мълчà фчѐра]. Трябва да се спазва правилният изговор и при спомагателния глагол **съм**, чиято форма за 3. л. мн. ч. е [тѐ сѐ]; също така при формите на глагола **ща**, по-често засвидетелствани във формите за отрицание – [àс не штѐ, тѐ не штѐт].

Условният правопис е причина за един ред словоформи, при които членуваните форми на съществителните имена от м. р. съвпадат по изговор с формите на глаголите за 3. л. мн. ч. в редицата примери като «**Плетът се е разпаднал и днес ще го плетат отново**». В това изречение е правилно съществителното име и глаголната словоформа да бъдат изговорени по еднакъв начин [*плетѐт*].

16.4. Редукция на гласни

Броят на вокалните фонemi в съвременния български книжовен език е шест – **а, ъ, е, и, о, у**, но те се реализират само в позиция под ударение. Така например се изговарят ясно първите ударени гласни в словоформите: **ма̀ма, пѐрви, пѐсен, пѐтам, вѐдя, хѹбаво**. Когато гласните не са ударени, част от техните диференциалните признаци не се реализират. Загубата на ударението игнорира разликата между широки (**а, о, е**) и тесни (**ъ, у, и**) гласни. Широките гласни се приближават към съответните тесни (**а → ъ, о → у, е → и**).

При конкретната реализация на тази звукова закономерност личат диалектните навици на говорещите. Хората, усвоили родния език в източната част от нашата родина, в по-голяма степен осъществяват това приближаване на широките гласни до тесните. В българския език съществува стремеж редукцията да бъде ограничавана. Книжовната норма изисква да се изговарят ясно и неударените гласни: **кнѹга, мнѹго, детѐ**. Груба правоговорна грешка, която задължително ще предизвика присмех дори и в неофициална обстановка, е изговарянето на последните две лексеми като [**мнѹгу, *детѐ*].

Допустима е само частичната редукция на гласна **а**: [*кнѹга*]. Причината за редукцията е характерът на българското ударение, което е силов: ударената гласна се учленява с два, три и повече пъти мускулно напрежение. Затова ударените гласни се отличават от неударените и

еднаквото артикулиране на ударени и неударени вокали е физиологически невъзможно.

Специално внимание следва да бъде отделено на изговарянето (съответно и писането) на личните имена. Антропоними като **Гàньо**, **Жèльо**, **Кòльо**, **Сèвдьо**, **Стàньо**, **Пèйю**, **Стòйю**. Не е приемливо тези имена да се изговарят като **Гàню**, **Кòлю**, **Сèвдю**, **Стàню**, **Пèю**, **Стòю** и да се пишат по този начин. Вярно е, че родителите имат право да изберат лично име на детето си, но е добре да им бъде обяснено, че това не е въпрос на вмешателство в техните лични права, а на изискан и изчистен изговор.

Голяма част от проблемите при изписването на личните имена идват и от нагласите на служителите, съставлящи актовете за раждане. В Регистрите за раждане се срещат чисто графични дублети на лични и фамилни имена като **Лъчезар** и **Лъчизар**, **Илияна** и **Илиана**, **Венцеслав** и **Венцислав**. При новонавлизащите лични имена, характерни за чужди култури и антропонимични традиции, разнообразието ще продължава.

16.5. Изговор на променливо я

Изговорът на старобългарската гласна **ѣ** (наречена ят) е един от най-старите въпроси на българската книжовна норма. Този проблем съществува още от времето на създаването на старобългарските азбуки. В първата българска азбука – глаголицата – съществува само една графема за отбелязването на този особен вокал – **А**. В кирилицата, както бе посочено, са налични две графемии – **ѣ**, **ѣ**. Въпросът за тяхното първично произношение не е разрешен в науката за българския език и до днес.

По отношение изговора на «**променливо я**» българският език се отличава рязко на две половини. В западната част от езиковата територия винаги на мястото на старобългарските графемии **А**, **ѣ**, **ѣ** се изговаря гласна **е**; казва се [*бѣл*, *бѣла*, *бѣли*] – без промяна. В източната част същите старобългарски букви се изговарят или като [*e*], [*è*] или като [*’à*]

(отбелязван с графемата **я** по традициите на съвременния български правопис) – **бял, бяла, бели**.

По отношение на така наречения **ятов преглас** в българския език книжовната норма е приела състояние, което **НЕ СЪЩЕСТВУВА** в нито един български диалект. Следствие от този подход е фактът, че усвояването на «правилото за изговора на променливо я» е едно от най-трудните в нашата книжовна норма. В най-кратък вариант можем да кажем, че нормите за правоговорното правило при изговора на променливото **я** са същите, които са и за правописното правило (по-горе параграф 14.1). Накратко там, където пишем **е**, трябва да изговаряме [e]; съответно, когато пишем **я**, следва да изговаряме [ja] или [’a], освен в случаите на условен правопис, които разгледахме в предходния параграф.

16.6. Изговор на групи гласни

Българският език се стреми да избягва натрупването на последователни групи от гласни или съгласни. Най-предпочитана и най-лесно изговаряна е групата от консонант + вокал, образуващи отворена сричка. Но историческото развитие на езика и принципите на словообразуването установяват групи от съгласни, както и групи от гласни, а също и удвоени консонанти и вокали. Срещат се и съвсем ограничен брой случаи с натрупването на три и повече последователни гласни като **мао̀йзъм, краѐгълен, радиоапа̀ра̀т**. Поради забързания темп на речта при изговора на групи от повече вокали настъпват промени, които могат да се обобщят като два типа:

1. Единият вокален компонент се изпуска или се консонантизира. Например при изговарянето на вокалното съчетание **-ио-** в лексемата **милион** може да се чуе изговор [мил’òн], при който гласната **и** се е превърнала в мекост на предходната съгласна. Групата вокали **-ио-** се засвидетелства в много чужди думи, трайно навлезнали в българския език

– авиациòнна, интериòра, периòд, àудио-визуàлен, кабриолèt, лампиòн, стùдио и много други. Често при тази група от вокали, за да се избегне накъсването на артикулационните движения, се вмята съгласната **й** и погрешно се изговаря [**перийòт*], [**стùдийò*] и т.н.

Още по-често се допуска неправилно вмятане на съгласната **й** в групата гласни **-иа-** в думи като: **социàлен, специàлен, манийàк, италиàнски, инициàл, артериàлен, гениàлен, зодиàк, инициàтор, валериàн, вариàции, пианùстка, материàл, психиàтър, фамилийàрно**. Тези групи неправилно се произнасят с вмятане на **й** като [**социйàлен*], [**специйàлен*], [**манийàк*] и също така погрешно се пишат като ***социялен, *специялен, *манияк**. Изговорът се чува все по-често в разговорната реч, което произтича от по-лесното артикулиране на групата **иа** с вметнат **й**, но това не е изискана реч и следва да бъде избягвана в книжовния език. В правоговора и правописа са възприети за правилни три думи с вметнат консонант **й**: **християнство, софийàнец и плеяда**.

По отношение на групите **-иа-** (съответно **-ия-**) при личните имена липсва нормативност – пише се и се изговаря според усета за правилност на отделните лица. Допустими са лични имена като **Емилиян, Емилиàн, Емиля̀н**; така също **Илиàна, Илия̀на, Мариàна, Мария̀на**.

Звателните форми на тези съществителни собствени имена съдържат задължително вметнат звук **й**: **Марùйо** и не на последно място **Бългàрийò**.

В множество словоформи гласната **и** в абсолютния край на думите, противопоставена на съгласната **й**, различава морфологичната категория число:

сла̀вей – сла̀веи;

завòй – завòи;

гèний – гèнии;

вся̀кой – вся̀кои;

нùкой – нùкои;

чùй – чѝи;

мòй – мòи;

твòй – твòи;

свòй – свòи;

обичàй – обичàи.

При една група глаголи съгласната **й** е формален показател на формите на повелителното наклонение – **гледай, обичай** и други.

16.7. Премятане на гласни

Гласната **ъ** може да променя мястото си в множество словоформи, в които е в съседство със сонорните съгласни **р** и **л**. Когато звукосъчетанията **ър/ръ, ъл/лъ** се окажат между други съгласни в примери като *гълтам – глътка, дълг – длъжник, връх – върхове, издържам – издръжка, мърдам – мръдна* се осъществява премятане на гласна **ъ**.

По отношение на правилото за метатезата правоговорната норма следва правописната. Правописната норма е устроена въз основа на изговора на звукосъчетанията **ър/ръ, ъл/лъ** в източната половина от езиковата територия на българския език.

В едносричните думи по-често групата е **ръ/лъ**: *гълч, жълч, плът, плъх, връх, гръб, гръд, кръв, пръв, трън* и др. Но в много случаи гласната **ъ** стои пред съгласните **л** или **р**: *бърз, вълк, гърч, дълг, жълт, дърт, смърт, сърп, хълм* и др. Премятането на **ъ** в едносричните думи рядко се греши.

Нека представим повече примери.

групи ър/ъл	групи ръ/лъ
<i>Вълко</i>	<i>глътка</i>
<i>вълче и вълчѐ</i>	<i>недомлъвка</i>
<i>гълтам</i>	<i>дръвник</i>
<i>гълчѐ</i>	<i>обръщам се</i>

Правилото за метатезата има множество изключения, част от които затрудняват усвояването на книжовната норма, а други са безспорно установени в изговорната практика:

– изговор **ръ/лъ** противно на правилото – *плъхове, гръден, мръсен, тръни*.

– изговор **ър/ъл** при две съгласни след групата – *избързвах, избързваше, избързвал, ще избързвам, бях избързвал, избързвай, избързвайки, избързване, оскърбление, повърхност, превързвам, превързвах, превързваше, превързвал, ще превързвам, бях превързвал, превързвай, превързвайки, превързване, усърдие*.

В много малко случаи чрез метатезата се диференцират словоформи: *избърсвам* (маса), но *избръсвам* (брада).

Разнообразието от варианти по отношение изговора на звукосъчетанията **ъл/лъ** и **ър/ръ** се дължи до голяма степен на влиянието на българските диалекти. Както бе упоменато, има говори, в които **ъ** се намира винаги след съгласните **л** и **р**. В една част от северозападните български говори пък изобщо не съществува гласната **ъ**, а съгласните **р** и **л** сами образуват срички. В част от югоизточните диалекти групата е винаги **ър/ъл**.

Въпреки известните колебания при установяването на книжовната норма, ако не се правят чести промени, тя ще се наложи в изговорната практика.

16.8. Вмятане на гласни

Вмятането на гласни в българския език е в непосредствена връзка със закона за звучността на българската сричка. Звучността на сричката може само да расте или само да намалява; затова звуковете в нея трябва да бъдат подредени по звучност. За онагледяването звучността на сричките е въведена следната скала: вокали – звучност 4; сонори – звучност 3; звучни съгласни – звучност 2 и беззвучни съгласни – звучност 1. В такъв случай българската сричка има единствен възможен ред 1234321.

Противопоставянето между звучни и беззвучни съгласни се неутрализира в рамките на сричката. Когато те се намират последователно в думите, настъпва изравняване или асимилация. Например в думата

сбѡрник са налице две срички със скала на звучността 1243/341. Асимиляцията изравнява разликите между звучни и беззвучни шумови съгласни и същата дума се произнася във вида 2243/341 тоест [*збѡрник*].

Вмятане на гласна се извършва винаги, когато се налага от закона за звучността на сричката. Вмятане се осъществява в една голяма група думи от чужд произход като *класицизъм*, *нихилизъм*, *социализъм*, *сентиментализъм*, *туризъм*. Съответните членувани форми са *социализмът*, *класицизмът* и *сентиментализмът*, *нихилизмът*, *туризмът*. Сричковата структура на думата *туризъм* е 14/34/243. Без вметнатата гласна ъ би трябвало да бъде 14/3423 – **туризм*; но това е невъзможна за българския език звукова комбинация.

Българската сричка не може да завършва на шумова съгласна и сонор, поради това че сонорният съласен е по-звучен от шумовия. Във всички случаи се вмята гласна, с която се образува още една сричка; невъзможната комбинация 3423 се превръща в 14/34/243 – *туризъм*.

Съчетанието на шумова и сонорна съгласна може да съществува последователно в думите, но или в началото на сричката, или двете съгласни трябва да се прикрепят към различни срички. Например думите *сричка* и *зрител* имат следната звукова структура 1341/14 и 234/143. В началото и на двете думи се изговаря шумова съгласна и сонор.

В словоформата *писмѡ* отново е налице последователност между шумова и сонорна съгласна (звукосъчетанието **см**), в този случай двете съгласни се прикрепят към различни вокали и *писмѡ* има звукова структура 141/34. В умалителната форма, получена от същата основа, ***писмце** би следвало да се изговори невъзможната за българския език сричкова структура 141314. Сонорната съгласна **м** попада в средата на думата. Тя не може да образува сричка с първата гласна, тъй като бихме имали звучност 1413, а звучността не може да расте в края на сричката. Съответно в сричка с втората гласна ще се получи звукова структура 314,

но звучността на българската сричка не може да намалява и после да расте. Сричката се определя като **максимум звучност между два минимума**; в минимума на звучността трябва да се прокара сричковата граница. Звуковата структура на **писъмцѐ** е задължително следната 141/43/14; или това трябва да бъдат три срички.

Най-често се вмята гласна **ѡ**, но има лексеми с вметната гласна **е** – **ѡсем**. Историята на българския език показва ясна и последователна тенденция към намаляване на броя на сричките в словоформите, но законите за звуковата структура на сричката в българския език винаги са били вездесъщи: както законът за отварянето на сричката в старобългарския език, така и законът за звучността на сричката в съвременния български език.

16.9. Изговор на групи съгласни звукове

При изговора на групи от съгласни звукове се осъществяват различни промени с цел новосъздадената група от съгласни да бъде произнасяна по-лесно.

16.9.1. Правоговорни особености при асимилацията

Най-често срещаната звукова промяна при съгласните е **асимилацията**, изравняването на звучните и беззвучните съгласни. Асимилацията има общобългарски характер и не затруднява говорещите българския език като роден. Обичайно се дават примерите **свѡтба**, **сбѡрник**, **сгрѡда**, **кнѡжка** и т. н. Групите съгласни звукове **-тб-**, **-сб-**, **-сг-**,

-жк- се изравняват по звучност, като водеща роля при асимилацията има вторият съгласен звук в групата: [*свѡдба*, *збѡрник*, *згрѡда*, *кнѡшка*].

16.9.2. Елизията и правилният изговор

В параграфа за изговора на групи гласни посочихме, че при струпването няколко последователни вокала е възможно част от тях да не бъдат произнесени. Елизията се отнася за случаите, при които се натрупват групи съгласни звукове.

В българския език трудно се произнасят струпани голяма група от еднакви по своите артикулационни особености звукове. Съгласните се наричат именно така, защото им е необходима гласна, за да изграждат лесна за артикулация група от звукове: *добре, много, пиша, чета, учебник*. Когато трябва да се произнасят повече последователни съгласни, настъпват артикулационни промени. Най-често е асимилацията: **градски** – [грàтски], на следващо място елизията: **младостта** – [младостà].

Нека приведем повече примери: **кръстник** – [кръ̀сник]; **местност** – [мèснос]; **врабче** – [врапчè]; **изток** – [ỳсток]; **вестник** – [вèсник]; **връстник** – [връ̀снѝк]; **известни** – [извèсни].

При официални публични изяви е препоръчително елизията на съгласните в посочените по-горе примери да не се осъществява. Но в разговорната реч, в приятелска или домашна обстановка не е нужно да се изговаря пълната група от съгласни; елизията е приемлива.

16.9.3. Изговор на удвоени съгласни

При словообразуването се получават форми с две еднакви съгласни около морфемната граница. Примери като **преддвѐрие, беззлòбно, радосттà** и т. н. не са рядкост в нашия език. Практически произношението на две еднакви съгласни е почти невъзможно в потока на речта. За да се произнесе такава група, думата трябва да се раздели в мястото на двете съгласни. Всъщност групата от две еднакви съгласни се произнася като една удължена съгласна, каквито се срещат в странджанския говор. Така

акустично се прави разлика в случаи като *цѐнно, ѝменно, пролеттѝ, радосттѝ, рѝзсат* и т. н.

Всъщност при удвояването на съгласна **н** правилата се отнасят повече за ортографията. Така например пишем думата *цѐнно* с двойно **н**, а словоформата *обикновѐно* с едно **н**, но при изговор не се прави разлика и в двата случая се осъществява удължено времетраене.

Съществуват съвсем ограничени примери, когато елизията е правописно узаконена. Например словоформите, в които наставката **-ски** се прибавя към основи, завършващи на **с, з, ч, ж, ш**, не се пишат удвоени съгласни, а са приети за правилни формите *ѝйтоски, бургѝски, вѝлжски, Парѝжски, разлѝжски, лѝвешки*. В преобладаващия брой словоформи е прието удвоените съгласни да се изписват – *наддѝлявам, иззѝмвам* – а при изговор да се произнасят леко удължени.

16.9.4. Изговор на групи съгласни от съседни думи (сандхи)

Групи от съгласни се образуват не само в рамките на една словоформа, но и на границата между думите. В тези случаи се извършват същите фонетични изравнявания като в границите на словоформите, особено когато едната от двете словоформи няма свое собствено ударение и тогава се изговарят цялостно в рамките на фонетичната дума. Най-често междусловната асимилация засяга словосъчетанията от предлог и пълнозначна дума: **под прозореца, из шумата, в полето, из селото, от гарата**. Без особени затруднения са спазва установената книжовна норма, която изисква изговор – [*пѝт прѝзѝреца, ис шѝмѝтата, фѝ полѝето, ис сѝлото, од гѝрата*].

Както лесно можем да установим, при изравняванията водеща роля има вторият съгласен от изговорната група звукове. Сонорните съгласни не предизвикват асимилационни промени: [*от дѝвѝдѝтата, от рѝкѝтата, от морѝето, отлѝчѝник, отмѝина, отнѝво, отрѝано*].

Най-често съчетанието между предлог и пълнозначна дума се изгражда от предлозите **в** и **с** заедно с техните удължени варианти **във** и **със**.

Когато пълнозначната дума започва със звучна съгласна, предлогът **в** се запазва: [*в гради́ната, в доли́ната, в за́мъка*]. Съвсем естествено предлогът **в** се обеззвучава, когато следващата дума започва с беззвучна съгласна [*ф полё́то, ф тъ́мнина́та, ф кнѝ́гата*]. Предлогът **в** се подлага на обеззвучаване, когато следващата дума започва със сонорна съгласна или с гласна: [*ф морѐ́то, ф нѝ́вата, ф ло́зето, ф ѝ́зеррто, ф окòто, ф учѝ́лище*].

Обстоятелството, че сонорните съгласни не участват в процесите на асимилация се проявява, когато съгласната **в** не е предлог, а представка. В последния случай **в** не се подлага на обеззвучаване: [*внимание, влизам, вниквам*]. Аналогични са фонетичните промени на предлога **с**: [*з ба́те, з дя́до, с Пе́тър*]. Когато пълнозначната дума започва с гласен или сонорен съгласен, предлогът **с** не се променя: [*с А́нгел, с Огня́н, с Радо́й, с Мари́н*].

Правописната книжовна норма изисква да се пише **във** или съответно **със**, когато следващата дума започва с **в/ф** или **с/з**: **във вода́та, във вла́ка, във фа́бриката, във фи́лма, със сѝ́ла, със смѝ́х, със здра́ве, със зама́х**. В устна реч предлозите се удвояват, когато е необходимо да се подчертава определена мисъл с цел логическо уточняване: [*ѝ́скам да се разберѐм въ́в момѐ́нта*]; [*сѝ́с или бе́з не́го проѐ́ктът ѝ́е се осѝ́ществѝ*]. Тези изказвания са свързани с определена емоционалност, когато предлозите обикновено се поставят под ударение.

16.9.5. Изговор на звучни шумови съгласни в краесловие

В края на думата пред значителна пауза не се произнасят звучни шумови съгласни. Така например пишем *гра́д*, но изговаряме [*гра́т*], пишем *грижлѝв* – изговаряме [*грижлѝф*], пишем *мраз* изговаряме [*мра́с*].

Краесловното обеззвучаване няма изключения в нашия език. Но реализирането на обеззвучаването се осъществява при няколко условия.

Най-напред трябва да е налице самостоятелна дума със свое собствено ударение. На следващо място след думата да има значителна пауза.

Краесловното обеззвучаване се реализира в края на изречението или в края на по-малки, но относително самостоятелни и завършени синтактични цялости. Обикновено в писмената реч на тези места са поставени пунктуационни знаци. Звуковият закон зависи от темпа на речта (по-бавен или по-бърз), от характера на паузата между двете думи (по-значителна или по-незначителна) и от изговорния стил (пълен или разговорен).

Пълно реализиране на закона за краесловното обеззвучаване се осъществява при самостоятелен изговор на отделни думи.

16.10. Изговор на меки съгласни

Изговорът на меките съгласни е едно предизвикателствата при усвояването на книжовната норма. Съгласните **ж, ч, ш, дж** са с променливи качества по отношение на мекостта. В историята на българския език това са истинските палатални съгласни. При тяхното изговаряне и до днес ясно личат диалектните навици на говорещите българския език. Дори при един често употребяван въпрос «*Колко е часа?*» се чуват няколко изговорни варианти: [**Кòлко е чясà*]; [**Кòлко е чесà*]; [**Кòлко е чесъ̀*]. Правописът на думите **чао, жаба, шал** не се греши в българския език, но източнобългарската мекост на тези съгласни остава незабелязана и съвсем естествено може да бъде чуто изговор [*ч'ào, ж'àба, ш'àл*]. Говорещите лица от Източна България не осъзнават че изговарят меко съгласните **ж, ч, ш**.

По отношение изговора на меките съгласни книжовната норма е следната:

1. В съвременния български книжовен език се приемат като съществуващи 17 меки съгласни фонemi. Те са много повече в сравнение със състоянието в старобългарския език и в съседните славянски езици.

2. Меките съгласни фонemi в съвременния български книжовен език имат ограничена дистрибуция. Меки съгласни не може да има в няколко позиции:

- в края на думите;
- пред друга съгласна;
- пред предни гласни;
- исторически и действително меките съгласни фонemi [ж], [ч], [ш], [дж], [й] се постулират като твърди.

Относно дистрибуцията на палаталните фонemi просто трябва да се каже, че една съгласна е мека, ако в рамките на думата след съгласната следват буквите **ю, я, ъ**.

Поради посочените ограничения съгласните фонemi могат да бъдат меки или съответно твърди дори когато са част от един и същи корен. Мекостта на голяма част от така наречените меки съгласни не се определя от акустичната стойност на звука (т.е. от звученето) или от артикулационните движения на говорещото лице, а от следващите след нея или преди нея звукови компоненти. Така в съществителното **дѐн** съгласната [н] е твърда, а в членуваната форма **деня̀** – същата тази съгласна [н], от същия този корен вече трябва да се приеме за мека. В българските граматики обикновено се изброяват десет съществителни имена, които възстановяват мекостта на краесловната съгласна в членуваната си форма:

дѐн – **деня̀**, **деня̀т** [ден, ден'ѐ – ден'ѐт];

кòн – **кòня**, **кòнят** [кòн, кòн'ѐ – кòн'ѐт];

зѐт – **зѐтя**, **зѐтят** [зѐт, зѐт 'ъ, зѐт 'ѣт];
лѧкѣт – **лѧкѣтя**, **лѧкѣтят** [лѧкѣт, лѧкѣт 'ъ – лѧкѣт 'ѣт];
нѧкѣт – **нѧкѣтя**, **нѧкѣтят** [нѧкѣт, нѧкѣт 'ъ, нѧкѣт 'ѣт];
крѧл – **крѧля**, **крѧлят** [крѧл, крѧл 'ъ, крѧл 'ѣт];
пѣт – **пѣтя**, **пѣтят** [пѣт, пѣт 'ъ, пѣт 'ѣт];
сѣн – **сѣня**, **сѣнят** [сѣн, сѣн 'ъ, сѣн 'ѣт];
цѧр – **цѧря**, **цѧрят** [цѧр, цѧр 'ъ, цѧр 'ѣт],
ѡгѣн – **ѡгѣня**, **ѡгѣнят** [ѡгѣн, ѡгѣн 'ъ, ѡгѣн 'ѣт].

Голяма е групата на съществителните имена с наставка **-тел**, които без изключение възстановяват мекостта на съгласната [л] независимо от значението на лексемите:

а) за лица

– **зрѣтел**, **зрѣтеля**, **зрѣтелят** – [зрѣтел, зрѣтел 'ъ, зрѣтел 'ѣт];
 – **посетѣтел**, **посетѣтеля/ят** – [посетѣтел 'ъ, посетѣтел 'ѣт];
 – **спасѣтел**, **спасѣтеля**, **спасѣтелят** [спасѣтел 'ъ, спасѣтел 'ѣт];
 – **учѣтел**, **учѣтеля**, **учѣтелят** – [учѣтел, учѣтел 'ъ, учѣтел 'ѣт];
 – **преподавѧтел**, **преподавѧтеля/ят** – [преподавѧтел 'ъ/ -тел 'ѣт];
 – **слушѧтел**, **слушѧтеля/ят** – [слушѧтел, слушѧтел 'ъ, слушѧтел 'ѣт];
 – **читѧтел**, **читѧтеля**, **читѧтелят** – [читѧтел 'ъ, читѧтел 'ѣт]

б) за предмети

– **заглушѣтел**, **заглушѣтеля/ят** – [заглушѣтел 'ъ, заглушѣтел 'ѣт];
 – **предпѧзител**, **предпѧзителя/ят** – [предпѧзител 'ъ/ -тел 'ѣт].

Затруднения възникват при усвояването на изговора и правописа на съществителните имена, образувани с наставки **-ар** или **-яр**, които възстановяват мекостта на съгласната в членуваната форма:

– **конѧр**, **конѧря**, **конѧрят** – [конѧр, конѧр 'ъ, конѧр 'ѣт];
 – **леѧр**, **леѧря**, **леѧрят** – [леѧр, леѧр 'ъ, леѧр 'ѣт];
 – **аптекѧр**, **аптекѧря**, **аптекѧрят** – [аптекѧр 'ъ, аптекѧр 'ѣт];
 – **колѧр**, **колѧря**, **колѧрят** – [колѧр, колѧр 'ъ, колѧр 'ѣт];

- млекàр, млекàря, млекàрят – [млекàр, млекàр 'ъ, млекàр 'ът];
- овчàр, овчàря, овчàрят – [овчàр, овчàр 'ъ, овчàр 'ът];
- печатàр, печатàря, печатàрят – [печатàр 'ъ, печатàр 'ът];
- секретàр, секретàря, секретàрят – [секретàр 'ъ, секретàр 'ът];
- сладкàр, сладкàря, сладкàрят – [сладкàр, сладкàр 'ъ, сладкàр 'ът];
- хлебàр, хлебàря, хлебàрят – [хлебàр, хлебàр 'ъ, хлебàр 'ът];

По аналогия се получава погрешно смекчаване на съгласните и при една група съществителни, които също са образувани с наставка **-ар**, но при тези думи правоговорната и правописната норма са изградени върху семантичен критерий – това са същности от човешкото познание, които не означават лица. Книжовната норма постановява да се произнасят твърди съгласни, а правописът изисква да се членуват с определителен член **-а/-ът**:

- буквàр, буквàра, буквàрът – [буквàр, буквàръ, буквàрът];
- минзухàр, минзухàра, минзухàрът – [минзухàръ, минзухàрът];
- пазàр, пазàра, пазàрът – [пазàр, пазàръ, пазàрът];
- резервоàр, резервоàра, резервоàрът – [резервоàръ, резервоàрът];
- ùдар, ùдара, ùдарът – [ùдар, ùдаръ, ùдарът];
- чàр, чàра, чàрът – [чàр, чàръ, чàрът];

16.11. Изговор на чужди лични имена

Езиковата територия на българския език обхваща южните части на Балканския полуостров, а това е територия, в която за дълги исторически периоди са се срещали много култури, народи и езици. В българския език постоянно са навлизали множество чужди имена. Първото голямо проникване на чужди лични имена е при християнизацията. По традиция, съществуваща още от времето на Кирил и Методий, заеманите лексеми и лични имена се подлагат на фонетично и морфологично приспособяване към българския език. Най-често примерите за приспособяването към

морфологичната система на българския език са по отношение на именната морфологична категория род. При навлизането си в българския език множество думи «получават» своя род, който не зависи от рода в езика основа. Огромният лексикален пласт от турския език придобива категорията род в български, въпреки че в турски език изобщо няма такава категория.

В българския език е прието чуждите собствени имена да навлизат с фонетичен облик, максимално близък до изговарянето им в съответния изходен език. В нашата култура са възприети без изменения на фонетично равнище множество собствени имена и географски названия, за които това е възможно, например Карел Чапек (Karel Čapek), Якоб Грим (Jakob Grimm).

Естествено повече затруднения създават имената от чужд произход, които съдържат звукове, неналични във фонемния състав на българския език. Установено е чуждите звукове да се предават със съответните най-близки в българския фонетичен инвентар стойности. Типичен пример са личните имена от руски произход, съдържащи гласна **ѐ**, които се предават на български с гласна **и**. Също така множеството лични имена от английски език, съдържащи дълги гласни, които се предават с по една гласна в български. Така английските Peter и Dorian, звучащи в езика основа като [*Пѝитър*, *Дѝориън*] се изговарят и пишат на български като **Пѝтър** и **Дѝриан**.

Все пак при съобразяването с фонетичните закономерности на българския език трябва да се стремим да се доближим максимално до изговора на чуждото име. Не е приемливо например да се въвеждат в антропонимичната ни система лични имена, завършващи на краесловна гласна **ѐ**. Буквата **ѐ** се изключва от абсолютния край на думите в българския език още с правописната реформа от 1945 г. Не е удачно също така изписването на чужди лични имена с удвоени съгласни, които не се

изговарят в българския език. Но действителността е много богата на изключения, а изборът на лично име в България е напълно демократичен.

Нищо не пречи изговорът на чуждите собствени имена да бъде приспособен към звуковата, правописната и правоговорна норма на българския език. По-добре е да не съществуват изписвания като фамилното име **Карадайъ**, тъй като според правописните норми на българския език звукосъчетанието **-йъ-** в абсолютния край на думите се предава с буквата **я** (т. е. Карадая) в толкова голяма поредица български и чужди думи, споменати в предишния параграф като редицата **дѣн – дѣня, дѣнят** [ден, ден'ѣ – ден'ѣт]. Свободата и модерността са едно, но съответно мярката, уравновесеността и реализмът са нещо съвсем друго.

17 Системи за фонетично и фонематично записване

17.1. Българската система за фонетично записване

В българския език съществуват множество различни реализации на звуковете. Така например хората, развили речевите си способности в западната част на България, произнасят несъзнателно съгласната **л** без езикът да бъде допрян на алвеолите. Също така носителите на българския език от Родопите артикулират гласната **о** като по-широка и с по-голямо времетраене, отбелязвана в специализираната литература с графемата **ô**.

Освен тези диалектни в основата си особености в речта звуковете се подлагат на множество промени под влияние на съседните звукове или в зависимост от конкретната говорна ситуация. С цел по-точното писмено отразяване на речта и главно с оглед научни изследвания е въведена по-прецизна система за записване на речта, наречена фонетична транскрипция. Досега са публикувани няколко системи за фонетична транскрипция на българския език, които понякога леко се разминават в

използваните знаци. Това са: Милетич 1989, Стойков (1950, 1953, 1966, 1993), БДА – (1964, 1966, 1975, 1981), Тилков и Бояджиев 2013, Младенов и Радева 1995, Вътов 1995, Бояджиев 1998.

Ето системата на Ст. Стойков, дадена в книгата *«Увод във фонетиката на българския език»* (Стойков 1966: 187-190).

I За гласните:

1. *а, е, о* – (гласни с точка под буквата) – за означаване полуредукция на гласните;

2. *и, у ъ* – гласни с точка под буквата на тесните гласни за приближаване към звуковата стойност на съответните широки гласни;

3. *е̇, о̇* – (гласни с точка над буквата) – за означаване затвореност на гласните;

4. *ô, ê, û* – (гласни с ъгълче над буквата) – за означаване на широки гласни;

5. *ɔ̹* – за означаване на веларно ъ;

6. *ы* – за означаване на гласната ери;

7. *ï* – за транскрибиране на лабиализовано и;

8. *ь* – за отбелязване на палатална ерова гласна;

9. *е̣* – за отбелязване на тъмно е, което се доближава до ъ;

10. *й̣, ъ̣* – за отбелязване на несричкотворни гласни;

11. *ā, ē, ū* – за отбелязване на дълги гласни;

12. *ʏ̈* – малка буква, поставяна на горния ред за слабоизговаряни звукове *ʏ̈оти, кʏ̈он*;

II За специфични диалектни съгласни:

1. **з** – за изписване на звучния африкат *дз*;
2. **џ** – за отбелязване на звучния африкат *дж*;
3. **б', в', г', д', ж', з', к', л', м', н', п', р', с', т', ф', ц', џ'** – за отбелязване фонологична мекоост на съгласните;
4. **б̣, в̣, г̣, д̣, ж̣, з̣, к̣, л̣, м̣, н̣** – за отбелязване на нефонологична мекоост на съгласните;
5. **р̣, л̣** – за отбелязване на сричкотворни *р* и *л*;
6. **ʎ** – за отбелязване на веларно *л*;
7. **ʟ** – за отбелязване на така нареченото средноевропейско *л*;
8. **ɣ** – за звучното *х*;
9. **χ** – за фарингално *х*;
10. **h** – за ларингално *х*;
11. **w** – за билабиално *в*;
12. **ɸ** – за билабиално *ф*;
13. **ŋ** – за задно веларно *н* – *с'а̀ŋкә*;
14. **ʋ** – за задно веларно *н* – *д'ʋзи*;
15. **'** горна запетая за отбелязване на меки палатални съгласни *т', д', н'*;

III Отбелязване на акцентни особености:

1. Ударението се отбелязва с чертица, наклонена от ляво на дясно, поставена над ударената гласна: *водà, горà, човèк, нòси*.

2. Вторичното ударение се отбелязва с две черти: *бѐлокàменен*.

3. Неударените думи се свързват с ударената посредством дъгица: *около_селòто, дàй_ми, не_мòга, с̀ин_ми*.

IV Други знаци:

/ – наклонена черта за отбелязване на фонетична пауза;

– знак за голяма фонетична пауза, за значително прекъсване и край на мисълта;

[] – ъглести скоби или знак за фонетично отбелязване на думи (транскрипция).

И тъй като езикът е непрекъснато развиваща се система, големият български учен е предвидил добавянето на нови знаци: „Във всички случаи, когато се срещне звук, за който не е предвиден специален знак в тая система, може да се въведе нова буква, взета от латинската или гръцката писмена система, или нов диакритичен знак. Всеки по-особен звук, за който се въвежда нов знак, трябва да бъде описан най-подробно, като се посочат неговите учленителни и слухови особености и като се приведат много примери за неговата употреба в различни положения” (Стойков 1966: 187-190). С много незначителни подобрения тази система за фонетично записване се ползва и до днес.

17.2. Международна система за фонетично записване

Предложената система за фонетично записване е въз основа на кирилската абрука. На основата на латиницата е създадена международна система за фонетично записване от Международна фонетична асоциация (Association phonetique internationale) през далечната 1881 г. Има автори, които прилагат тази система при изследвания на българския език и диалектите (Ternes, Vladimirova-Buhtz 1999; Соболев 2001).

Според Ст. Стойков тази система за фонетично записване включва следните основни графични и диакритични знаци.

а) гласни

i – затворено *и*: нем. *wie* [vi:] 'как', *Tier* [ti:r] 'животно'; фр. *si* [si] 'ако', *cire* [si:r] 'восък';

ɪ – отворено *и*: нем. *dick* [dik] 'дебел', *bite* [bitə] 'моля'; англ. *bit* [bit] 'къс, малко количество';

e – отворено *е*: нем. *mehr* [me:r] 'повече'; фр. *été* [ete] 'лято';

a – предно *а*: фр. *Masse* [mas] 'съвкупност, множество, маса', *page* [pa:ʒ] 'страница';

ɑ – задно *а*: фр. *pas* [pɑ] 'крачка, стъпка', фр. *pâle* [pɑ:] 'бледен';

ɔ – отворено *о*: нем. *Sonne* [zɔne] 'слънце'; фр. *Porte* [pɔrt] 'врата';
fort [fɔR] 'силен';

o – затворено *о*: нем. *Sohn* [zo:n] 'син'; фр. *beau* [bo] 'красив', *côte* [ko:t] 'бряг';

ʊ – отворено *у*: нем. *und* [ʊnd] 'и'; англ. *good* [gʊd] 'добър';

u – затворено *у*: нем. *nur* [nur] 'само'; фр. *coup* [ku] 'удар';

y – затворено закръглено *у*: нем. *über* [y:bər] 'над'; фр. *lune* [lyn] 'луна';

ʏ – отворено закръглено *и*: нем. fünf [fʏnf] 'пет'; Glück [glʏk] 'щастие';

ø – затворено закръглено *е*: нем. schön [ʃön] 'хубав'; фр. peu [pø] 'малко'.

œ – отворено закръглено *е*: нем. zwölf [svœlf] 'дванайсет'; фр. peur [pœ:r] 'страх';

ɹ – незакръглено отворено *о*: англ. cup [kʌp] 'чаша';

æ – особено широко *е*, близо до *а*: англ. cat [kæt] 'котка';

ɨ – гласна ери: рус. сын [sʲɨn] 'син';

ə – ерова гласна: бълг. път [pət]; англ. bird [bɜ:d] 'птица'

б) съгласни

p, b, t, d, k, g, m, n, f – както звучат в български език и в повечето от европейските езици;

j – търкаво съгласково *и*: нем. Jahr [ja:R] 'година';

r – предно (алвеоларно) *p*: бълг. риба [rɪba];

R – задно (увуларно) *p*: фр. rouge [Ru:ʒ] 'червен';

φ – двуустнено (билабиално) *φ*: нем. Schwester [ʃφesteR] 'сестра';

w – двуустнено (билабиално) *в*: англ. will [wil] 'желание';

β – двуустнено (билабиално) проходно *б*: исп. caballo [caβalo] 'кон';

ŋ – силно меко *н*: фр. montagne [mɔ̃taŋ] 'планина';

β – задно (веларно) *н*: бълг. сянка [s'αβka];

μ – алвеозъбно *м*:

θ – междузъбно *т*: англ. thin [θin] 'тънък'; исп. cero [θero] 'нула';

ð – междузъбно *ð*: англ. then [ðen] 'тогава';

ʃ – съгласната *ш*: бълг. *шена* [ʃeɾa]; фр. choc [ʃok] 'удар';

ʒ – съгласната *ж*: бълг. *жаба* [ʒaba]; фр. *jour* [ʒuR] 'ден';

h – задно (ларингално) *х*: нем. *machen* [ma:hen] 'правя';

ç – меко *х*: нем. *ich* [iç] 'аз';

x – веларно *х*: бълг. *хан* [xan]; нем. *Buch* [bʊx] 'книга';

ç – съгласно *у*: фр. *nuit* [nɥi] 'нощ';

(Стойков 1966: 187-190)

Няма такава свършена графична система, която точно да предаде речта. И тъй като вече лесно може да бъде записвана и разпространявана автентична реч (аудиозапис) – винаги е по-точно използването на некомпесиран глас на говорещото лице, вместо да се предлага транскрипция на неговата реч. В тази насока по отношение на българските диалекти е полезно да се чуят поставените от Ив. Илиев в интернет мостри в онлайн поредицата *Българска диалектология*, която предхожда издаването на звукова христоматия на българските диалекти.

17.3. Примери за транскрибирана реч

17.3.1. Транскрибиран текст по системата на МФА

Транскрибиран диалектен текст от Широка лъка (Соболев 2001)

d`edl nə p`ovn`ε kəkv`o dl p`ovn`ε ɔd d`edl d`l dl tɬk`ovl?

`a pəɔ dr`ugiti xi pudbər`alɔ m`ajk`ε i t`ejkl...

i s`etn`ε ʒe r`ukɬ p`op tɬ dl nɬpr`avə mɬslusv`et mu v`ikət fɔf k`əʃtɬnɬ n`ovl.

`a tɬ p`ak tr`evl dl p`itɬf n`aj nɬpr`eʃ st`arətə m`ajk`etɬ i t`etkutu.

g`a ugr`ad`iš n`ovl k`dštł i dł fl`ez`aš p`orvu, tug`avl jε pur`ukłš łd`in st`ar
 čal`ek, dł i n`e mn`ogu st`ar, `a tł dł i ut p`olnł k`dštł, dł n`e tł ut
 s`am`eistvunu umr`el čal`ek. `i d`a p`or`ukłi čal`ekłn
 k`atł v`ečer' sl`ušłm m`aisturəs.

Транскрибиран книжовен текст от Ternes, Vladimirova-Buhtz 1999

Северният вятър и слънцето се препираха, кой е по-силен, когато един пътник, завит в топла дреха мина покрай тях. Те решиха, че този, който пръв накара пътника да си свали дрехата, ще се счита по-силен от другия. Тогава северният вятър започна да духа с всичка сила, но колкото по-силно вятърът духаше, толкова по-плътнo пътникат увиваше дрехата около себе си. Най-после северният вятър прекъсна усилията си. Тогава слънцето започна да грее силно и пътникът веднага свали дрехата си. И така северният вятър беше принуден да признае, че слънцето е по-силно он него.

*`severnijet vjater i slyntseto se pre`pir`exε koj ε `posilen ko`gato edin
 `pytnik zε`vit f `tople `drεxε `mine pokraj `tjαx. Te re`fixε tje `tozi, `kojto
 `pr`v f nε`karε `pytnike dε si sveli `drεxεtε jε se `stfite `posilen od `drugije.
 to`gavε `severnijet `vjater zε`p`otfne dε `duxε s `fsitfke `sile, no `kolkoto
 `posilno `vjaterεt `duxεfε `tolkovε `p`opletno `pytniket o`vivefε `drεxεtε
 `okolo `sebe si. `naj `posle `severnijet `vjater pre`kysne o`silijete si.
 to`gavε `slyntsεto zε`p`otfne dε `grεε `silno, i `pytniket vεd`nage sve`li*

`drɛxɐtɐ si. i tɐ`ka, `sɛvrniʃɐt `vʃatɐr `bɛʃɐ pri`nuden dɐ pri`znaɐ, tʃɐ slɪmtseto ɛ
`pɔsilno ot `nego. (Ternes, Vladimirova-Buhtz 1999).

Система за фонематичен запис, предложена от Върбан Въртов

„Днес денят е чудесен. Снегът бързо се топи и топъл ужен лъх,
който предвещава близка пролет, ме упива. Цяла София е плъзнала към
Борисовата градина. Ще ида де се разходя там, дето като ученичка съм
те срещал – време много далечно, като че ли е било насън. Ако ти дойдеш
през пролетта тука, какво по-хубаво от това.”

(Откъс от писмо на Д. Дебелянов)

<# днѐс ден`ът е_чòдѐсен // снегът бързò се_топì / и то̀пал
й̀ужен л̀х / кòйто предвештáвa блì©кà прòлет / ме_òпìвa // ц'àлa сòфийà
е_пл̀знaлa кaм_борìсоватà грлòйнà // ште òтìдà дa_рa©хòд'а тaм
дèтò кaтò учeнìк сaм_тe_срèштaл / врèмe мнòгò длèчнò / кàтò_чe_е
билò нлс̀н // aкò_тì дòйдеш прe© прòлеттà т̀к / кaквò пò-хубавò
òт_товà #> (Въртов 1995: 177).

Транскрипция на диалектен изговор от личен фоноархив на автора

[ìмaм йà в дòлнaнa мaалò д̀штер'ъ жèнeнa / тa п̀рвòтò д'àтe
трì м̀сeцa в̀в дерìдер'è иссeд'а в бòл'ницaнa / и йà ўòд'ъм дa и убìдвaм
// гà утìдaх / кaвòну ÿe д'àтeнò утìшлòлò / п̀к тò ÿe утìшлò с̀с зa-
лeпèнки б̀зìнки / и с̀хìчкò пìрòн / и мaйкa му ÿe исс̀хн̀л̀ / исс̀хн̀л̀ //
вìк̀м / шe ду̀д̀шì ли с'а нa мèнe / aм кaквò ÿe д'àтeнò / вìк̀м тì зa
д'àтeнò пупìтв̀шì вìк̀м / aм зa мaйкa му пупìтaв̀шì ли / тì кугà сì ўòдìл
/ фчèрa с̀м ўòдìл / aли нe пуглèннa ÿèмìнe д̀ вìдìшì / нa кaтрì кaрàл' ÿe /

ъм хайр / да ти даде ѝемине д'атено / и ти го зѐми / и ите ѝдеш вѝкам
въф мѝна кѝица / тѝм да ѝдеш / и т'а да свали вѝкам бѝл'ническине дрѝпи
/ д'атено ми дѝведи т'ѝф / ам вѝри тугѝф / ам т'а ите вѝка пѝсмо да ми
прѝводи / гѝ ти прѝводи пѝсмо / дѝнеси го вѝкам нѝй / ѝдѝди / зѝма д'атено /
мѝйкѝ ти вѝка да тѝ вѝд'ъм / и стѝриа го тугѝф / дунѝсе ми д'атено / с
айнавѝ д'ате сѝ зѝймам ѝѝ / тѝм трѝ м'ѝсеца го глѝдахѝ / петнѝйсѝ дѝн'ѝ
го ѝѝ еѝт'ѝвѝ гѝдах / и го уннѝсаа тугѝвѝ / тѝ го приглѝдаа / прѝтѝглихѝ го
каквѝну го стѝрихѝ / и вѝка на мѝна дѝштер'е / д'атесо вѝка петнѝйсѝсу
дѝн'е / не сѝ вѝка тѝ кѝтила / кѝй го ѝе кѝтил / мѝйкѝ го ѝе кѝтила / кѝнѝ го
ѝе хрѝнила / кѝнѝ го ѝе вѝка хрѝнила / пѝкѝно патѝто вѝка / бѝсѝлно мѝсло /
кѝшѝ вѝка с прѝсно / енавѝ го ѝе вѝка хрѝнила / петнѝйсѝсу д'ѝн'е еѝнавѝ го
ѝе рѝнила / свѝр'ъм му вѝка ѝѝйцо / с прѝсно и енавѝ го ѝе рѝнила / за
петнѝйсѝ дѝн'е вѝка с еѝнавѝ рѝнѝ д'атесо еѝсѝквѝ стѝнѝло / дѝ / трѝ
м'ѝсеца го сме глѝдали и грѝм не мѝрднѝ нагѝре / пѝк за петнѝйсѝ дѝн'е
вѝка / кѝлѝ и пуловѝнѝ ѝе увеличѝло вѝка еѝсѝвѝ д'ате / разбрѝ ли вѝка /
д'атесо го вѝка нѝси / и да му бѝде вѝка т'ѝ мѝйкѝ / и дрѝк пѝт' в бѝл'ницѝ
сѝ не вѝрнѝ / нѝ / извѝрѝших му измѝт' / измѝт' му извѝрѝших / и нарѝсте
тавѝ д'ате / вѝче ф бѝл'ницѝ не флѝзѝ / и ужѝнила сѝ и мѝми ѝе накѝтила /
бѝлес не знѝе / тугѝвѝ зѝтавѝ ти вѝкам / и кѝшѝ / и мѝсѝл'ѝе / и кѝшѝцѝ /
и пѝрво ше му дѝвѝш ут ѝенѝвѝ хрѝнѝ / ѝку ѝишѝиш д'атено да ти сѝ
расѝвѝ / ам дѝ / ѝѝ кѝнѝ ти кѝйзѝвам / тѝ за игрѝнено итѝ игрѝ / да гу
нахрѝн'ѝ / да дѝвѝ кувѝт' / ѝѝ сѝм стѝрѝ и кѝнѝну ти кѝзѝвам / пѝсни
еѝнавѝ с'ѝ пѝк / патѝто / дѝ / с'ѝ сѝ ѝе рудѝло / с прѝсѝнко му стѝри кѝшѝ /
и нимѝй му дѝвѝ дрѝги рѝбѝти / дѝс'ѝ кѝнѝну сѝ дѝвал / рѝчи / нѝмѝ мѝйкѝ /
хѝ с'ѝ фѝннѝш / ѝли кѝпѝле / ѝли мѝмѝ / кѝпѝле дѝ / дѝнѝ му сѝ длѝги ден'ѝне
пѝсѝни / д'атено гу пѝзѝте сѝн ут ѝенѝкѝвѝ хрѝнѝ / нашѝнѝ хрѝнѝ / кѝпену-
ну ите да сѝпѝиш дрѝгѝ кѝшѝчка // ѝли мѝне / и нѝво ѝмам и стѝро ѝмам /
ъм ѝѝ сѝ кѝйзѝвам / мѝто ѝме ѝе м'ѝмин'ѝ / ѝѝ сѝм ф п'ѝтѝк рудѝнѝ / и ми
ѝе ѝѝмено клѝдено м'ѝмин'ѝ / мѝнкѝ бѝратлиевѝ / мѝжѝн ми ѝе бѝратлиѝф

/ тугава сине / сичку сме не йѐли / сабълѝн / прòг'умка на наран'ът / ѝе-
 нѝкòф сме прикаравали н'е / сабълѝ ни сѝм збрàла / ни сѝм стòрила
 прòг'умка та са кѝснали / за планìна нѝма нìшто на децàна / òбет ѝе с'а
 даиѝл / аку ги наран'ѝм прòг'умка / за планìна нѝма / за планìна аку ги
 наранииш / вѝчер'ѝ нѝма / агà бѝа ф плѝни / гà хи кутех / збѝра сѝбълѝ та
 ги пòвийа дрипки / ама за òбет нѝма с кина да му хи смѝн'ѝм / ам го
 афишамлѝн развìвам / нàшето вàм данò не кѝсмѝт' / да дахòда / и да ви
 пàда / н'ѝ сме йàт'ѝе прикарали / мòйте гудìни са .. сеникì / деведесѝ и двѝ
 / амъ мòна снаха са не с'àта / агà и кàйзавам ейнѝйка гудìнине / ѝòти ѝѝ
 вѝф учìлиште не сѝм флìзàла / мѝне ма учìлиште не закачало / кугàту
 дòйде учìлиштесу / та бѝх ѝѝ на сѝдем гудìнки / минѝла бѝх сѝдемну
 гудìни / и на мѝне буквар'ене дòйдахà / пѝк ìмах ут мѝне сѝстра пò малка /
 на нѝе дòйдахà буквар'е / пѝк т'а ѝе бòлнѝ / бòлничка / анно момчѝ йесѝй
 ни дунѝсе буквар'ене / и вìка / стàни сà òправи / лѝ / дунѝл сѝм ти букваре /
 и пòдеме вìка нах учìлиште ф понед'алник / ѝòти не налѝйеиш туба вòда /
 р'а / туба ìма йет'ѝф / йàла зѝми нàл'ѝй тубана вòда / пѝк т'а ейсѝй вìка
 / каквѝсу сѝм вìка бòлнѝка / и ейсѝй клава рачìнѝкине лѝ / мòйте ли ми
 каза да хи вìд'ѝм буквар'ете / мѝне вìка не трѝват буквар'е / йà си пòда
 вìка на мàйка / мàйка ми ѝе умрѝла / н'ѝ сме устàнали дрѝбѝнки / и зìма хи
 енѝва д'àте буквар'ен'е у нѝга / и не утìде / мучкѝна сѝстра ф сѝбата хи
 дунѝсахà буквар'ен'е ф понед'алник умр'а / пугрѝбѝхме йа / пѝк мѝне
 буквар'е не дòйдахà / каквò го сѝм вìдеда и прикарала / нàшите мѝж'ве гà
 ужѝенихà тугава / мòйѝт мѝш петнàси дѝн'е / ф кѝрдѝжели / петнàйси
 дѝн'е ѝе ѝòдил / та не наиѝл ут н'айде да го рукнат бѝдìн / да му даде
 анно лѝфче / ам ѝòд'ѝт и ìштѝт лѝп // да кѝсне / да прикара ден'ѝн /
 рабу̀та нем'àше / рѝнѝна ни бе малку / ѝòдеа / ѝòдеа / и си дуòдаа / агà
 дуòдаа та речà / ам дѝл ìма н'а̀што да кѝснѝм / ѝл нѝма нìшто / бѝ ше ти
 сà найде б'а / мàйкѝ / гà сѝм сà ужѝенила / та сѝм дуишлѝ йт'ѝф / та сѝм
 зѝла сирачка устàнава на три гудìни ут мàйкѝ му и ут бубай̀ко му

сир`ачка / х`а м`ойън м`ъиш / о`станъл в`ъз б`ратън / т`е с`а б`или б`еиш киши
б`рат`е / и дв`е с`естри / т`а с`а б`или с`едем / ама с`а измр`али / т`а с`а
аст`анали дв`е с`естри и дв`ама б`рат`е / ъм уб`айко му е б`ил / убик`арвъл ѝе
кер`ъ м`улета / к`ътѣр`е / ут т`уф ф`ѣф г`ум`урджине ѝе ѱ`одил уд
г`ум`урджине / найт`уф ѝе дукарвал ж`иту / д`ърва / ж`ито / к`акв`ону го с`а
наг`адали / ѱ`одили с`а б`аѝе год`ини / и го удр`ива анн`оно м`уле ейт`уф ф`ѣф
уст`ана / и ум`ира / ум`ира и м`айка му / в`ър к`олкуну ум`ира / и т`руица б`рат`е
ум`ират ут н`ега нап`реш / т`о ѝе уст`анало / н`ай м`ут`ко / гул`умкине с`а изм-
р`ели / т`о ѝе уст`анало н`ай м`учко / на тр`и гуд`ини / т`о в`ъз б`ратън с`а ѝе
к`утило и с`естра му / и ѝа сир`ак и т`о сир`ак / г`а д`ойдах в`ъз н`ега / на н`ега
им`еше др`ипки / наг`уденка скрой`ена р`иска и г`аште / п`ък пут`урки ук`ѣрпенки
/ ст`ар`ки / ам кин`а да пр`авиш / к`ад`е да ѝдеш / туг`а ви к`азв`ъм н`аишто
вр`аме / д`ън`о го не ср`ешк`ате в`е / ъли ѝе на дв`айси / с`ѣишто / т`о ѝе анн`ъ
гуд`ъна п`о гол`емо / н`е сме с` анн`ъ гуд`ина р`азлика / ѱ`оти ейс`а не т`ърп`ът
младисе н`икак / ѝа гл`едам г`а му зафт`ориш / х`а / х`а / сл`ушай да ти
кай`жъм / т`е си ми ст`игат / ѱ`оти с`а изн`евени / м`удна сн`аха].

ЛИТЕРАТУРА

Аванесов 1956: *Аванесов, Р. И.* Фонетика современного русского литературного языка. Москва, 1956.

Аванесов 1974: *Аванесов, Р. И.*, Русская литературная и диалектная фонетика. Москва, 1974.

Андрейчин 1951: *Андрейчин, Любомир.* Фонетиката като наука и нейното значение за езиковата култура. – В: *Български език*, 1951, с. 191 – 198.

Андрейчин 1953: *Андрейчин, Любомир.* За мекостта и българския книжовен език. – В: *Български език*, 1957, кн. 6, с. 489 – 498.

Андрейчин 1953: *Андрейчин, Л., К. Попов, М. Иванов.* Съвременен български език, учебник за I курс на учителските институти, София: 1953.

Андрейчин 1973: *Андрейчин, Любомир.* Някои въпроси на българския правопис. – В: *Български език*, 1973, кн. 3 - 4, с. 185 – 191.

Андрейчин 1974: *Андрейчин, Любомир.* Към по-голяма изисканост на книжовния изговор. – В: *Проблеми на българската книжовна реч*, София: 1974, с. 9 – 14.

Андрейчин 1978: *Андрейчин, Любомир.* Основна българска граматика, Ямбол: Наука и изкуство, 1978, с. 447.

Аронсон 1974: *Аронсон, Г.* Морфонология болгарского словоизменения, Москва: 1974.

БДА 1964: Български диалектен атлас. Т. I, С., БАН, 1964.

БДА 1966: Български диалектен атлас. Т. II, С., БАН, 1966.

БДА 1974: Български диалектен атлас. Т. III, С., БАН, 1974.

БДА 2001: БЪЛГАРСКИ ДИАЛЕКТЕН АТЛАС. ОБОБЩАВАЩ ТОМ. I – III. ФОНЕТИКА. АКЦЕНТОЛОГИЯ. ЛЕКСИКА, С., 2001, ISBN 954-90344-1-0 (ИБЕ – БАН).

Бернар 1974: *Бернар, Роже.* – В: О месте ударения во множественном числе односложных существительных мужского рода в

современном българском литературном языке. – В: *Исследования по славянскому языкознанию*, 1971, с. 110 - 124.

Бернщейн 1974: Бернщейн, С. Б., Очерк сравнительной грамматики славянских языков, Москва: 1974.

Bidwell 1963: *Bidwell, Ch. E. Slavic Historical Phonology in Tabular Form. The Hague: 1963.*

Бояджиев 1965: *Бояджиев, Живко. Звук и фонема. – В: Български език и литература*, 1965, кн. 3, с. 55 – 61.

Бояджиев 1995: *Бояджиев, Живко. Увод в езикознанието*, София: 1995.

Бояджиев 1973: *Бояджиев, Т. Българската графична система. – В: Български език и литература*, 1973, кн. 4, с. 16 – 22.

Бояджиев 1991: *Бояджиев, Тодор. Българските говори в Западна (Беломорска) и Източна (Одринска) Тракия. София: 1991.*

Бояджиев, Куцаров, Пенчев 1998: *Бояджиев, Тодор, Иван Куцаров, Йордан Пенчев. СЪВРЕМЕНЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК Фонетика. Лексикология. Словообразуване. Морфология. Синтаксис. София: Петър Берон, 1998, ISBN 954-402-036-5, с. 656.*

Буланин 1970: Буланин, Л., Л. Фонетика современного русского языка, Москва: 1970.

Велчева 1980: *Велчева, Боряна. Праславянски и старобългарски фонологически изменения. София: 1980.*

Bulgarian Phonology. *en.wikipedia.org.*

Vachek 1968: *Vachek, J. Dynamika fonologického systému současně spisovně češtiny, Praha: 1968.*

Виденев 1978: *Виденев, Михаил. Годечкият говор. Трудове по българска диалектология. 10, София: БАН, 1978.*

Владимирова 1969: *Владимирова, Тодорка. Проблеми на обучението по фонетика. София: «Народна просвета», 1969, с. 259.*

Въгленов 1968: Въгленов, М. *ЗА ПРАВИЛНА РЕЧ*, София: Наука и изкуство, 1968, с. 144.

Вътов 1992: *Вътов, Върбан.* ОСНОВЕН КУРС ПО СЪВРЕМЕНЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК Част I Фонетика. Графика и правопис. Морфемика и словообразуване. Велико Търново: Аста, 1992, с. 237.

Вътов 1995: *Вътов, Върбан.* Фонетика и лексикология на българския език. Велико Търново: 1995.

Георгиев 1957: *Георгиев, Владимир.* Една особеност в произношението на съгласната *н* в българския език. – В: *Български език*, 1957, кн. 2, с. 154 – 155.

Георгиев 1958: *Георгиев, Владимир.* По въпроса за уподобяването на съгласните в български. – В: *Български език*, 1958, кн. 1, с. 52 – 56.

Георгиев 1965: *Георгиев, Владимир, Иван Дуриданов.* Езикознание. София: 1965.

Георгиев 1974: *Георгиев, Владимир.* За така нареченото «затвърдяване» на така наречените меки съгласни в западнобългарските говори. – В: *Български език*, 1974, № 2, с. 170 – 172.

Георгиева 1967: *Георгиева, М.,* Позиционни варианти на гласните в българската литературна реч. – В: *Известия на ИБЕ*, кн. 16, 1967.

Георгиева 1970: *Георгиева, М.,* Мелодия на простото изявително разширено изречение в българската литературна реч. – В: *Известия на ИБЕ*, XIX, 1970, с. 83 – 89.

Гугуланова 1974: *Гугуланова, Иванка.* Опит за типологическа съпоставка на морфологичните средства в българския и полския литературен език. – В: *Език и литература*, 1974, с. 61 – 66.

Граматика на съвременния български книжовен език. Т. 1, Фонетика. София: БАН, 1982. с. 300.

Жинкин 1958: *Жинкин, Н. И.,* Механизмы речи, Москва, 1958.

Жобов 2004: *Жобов, Владимир. Звуковете в българския език.* София: СЕМА РИИ, ISBN 954-8021-40-4, 2004, с. 124.

Жовтобрюх, Русанівський, Скляренко 1979: *Жовтобрюх, М. А., В. М. Русанівський, В. Г. Скляренко, Історія української мови. Фонетика.* Київ, 1979.

Зиндер 1960: *Зиндер, Л. Р.,* Общая фонетика, Ленинград, 1960.

Златанова 1894: *Златанова, Р.* Палаталната корелация в развоя на българския език. – В: *Език и литература*, 1984, кн. 2, с. 51 -59.

Иванов 1968: *Иванов, В. В.* Историческая фонология русского языка. Москва, 1968.

Иванов 1996: *Иванов, Йордан.* Учебник по фонетика на българския език. София, 1996, ISBN 954-799-701-7, с. 119.

Илиев, Ив. Българска диалектология. www.youtube.com.

Илиев, Георгиева 2014: *Илиев, Ив. Г., М. Георгиева.* Говорът на село Лозенградци от Източните Родопи – звукови особености. СУБ. Кърджали. *Научни трудове. Т. V. Юбилейна научна конференция „Науката и образованието – традиции и бъдеще”*. Кърджали. 2014.

International Phonetic Alphabet. en.wikipedia.org.

Кабасанов 1956: *Кабасанов, Стайко.* Говорът на село Момчиловци, Смолянско. – В: *Известия на ИБЕ*, т. IV. София, 1956.

Кабасанов 1963: *Кабасанов, Стайко.* Един старинен български говор – тихомирският говор. София. 1963.

Калнынь 1956: *Калнынь Л. Э.* Развитие категории твердости и мягкости согласных в русском языке. — В: АКАДЕМИЯ НАУК СССР, УЧЕНЫЕ ЗАПИСКИ ИНСТИТУТА СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ, т. XIII, 1956 г., с. 121 – 225.

Калнынь 1961: *К а л н и н ь, Л. Э.* Развитие корреляции твердых и мягких согласных фонем в славянских языках. Москва. 1961.

Кодов 1966: *Кодов, Хр.*, Ударението в българския книжовен език, София, 1966.

Komrék 1969: Komrék, M. *Historická mluvnice česká. I. Hláskoslovi.* Praha, 1969.

Костов 1957: *Костов, Н.* Двойни съгласни в българския книжовен език. – В: ИИБЕ, кн. V, 1957, с. 393 – 406.

Котова 1974: *Котова, Н. В.*, За консонанта л пред е и и в българския книжовен изговор. – В: *В памет* на проф. Ст. Стойков, Езиковедски изследвания, 1974, стр. 91 – 92.

Кочев 1974: *Кочев, Иван.* Основните фонологични единици в старобългарски език. – В: *Български език*, 1974, с. 130 – 134.

Кочев 1988: *Кочев, Иван.* За ударения квантитет в българския език. – В: *Славистичен сборник. По случай X международен конгрес на славистите.* София. 1988.

Кочев 2010: *Кочев, Иван.* Българска фонология. Част 1. Вокално-консонантното взаимодействие и смяната на корелативните отношения във фонологичните системи на българския език. София, 2010, ISBN 978-954-8247-10-8, с. 162.

Krajčovič 1975: *Krajčovič, R.* A Historical Phonology of the Slovak Language. Heidelberg, 1975.

Кърлова 1997: *Кърлова, Радка.* Фонетика и фонология. Благоевград, 1997, ISBN 954-680-066-X, с. 336.

Lamprecht 1966: *Lamprecht, A.* Vývoj fonologického systému českého jazyka. Brno, 1966.

Lamprecht, Šlosar, Bauer 1977: *A. Lamprecht, D. Šlosar, J. Bauer,* Historický vývoj češtiny. Hláskoslovi, tvaroslovi, skladba. Praha, 1977.

Леков 1939: *Леков, Иван.* Основи на фонетичната и фонологична система на съвременния български книжовен език. – В: ГСУ, Историко-филологически ф-т, кн. XXXV, 1939.

Леков 1939: *Леков, Иван.* Фонологичната стойност на удължените и удвоени съгласни звукове в славянските езици– В: ГСУ, Историко-филологически факултет, кн. XXXVI, 1939.

Леков 1941: *Леков, Иван.* Опит за фонологична характеристика на българския език, ГСУ, Историко-филологически ф-т, т. XXXVII, 1941.

Леков 1943: *Леков, Иван.* Фонологическият характер на един закон за ударението в българския език, ГСУ, Историко-филологически ф-т, т. XXXIX, 1943.

Леков 1960: *Леков, Иван.* Насоки в развоя на фонологичните системи на славянските езици. София, 1960.

Леков 1971: *Леков, Иван.* Из стръмния път на фонологията. – В: *Български език* , 1971, кн. 2 – 3, с. 128 – 153.

Леков 1971: *Леков, Иван.* Външна структура на думата в славянските езици, София, 1971.

Lehiste 1970: *Lehiste, I. und Popov, K.,* Akustische Analyse bulgarischer Silbenkerne, *Phonetika* 21, 1970, с. 40 – 48.

Лилов 1972: *Лилов, М.* Фонетичните основи на говорната постановка в българския език. – В: *Български език*, 1972, кн. 3, с. 210 – 221.

Люцканова 2001: *Люцканова, Ц.* Българска фонетика и фонология. Бургас. 2001.

Lunt 1974: *H. G. Lunt*, Old Church Slavonic Grammar. Mouton – The Hague - Paris, 1974.

Манолова 1993: *Манолова, Л.* Кратък речник на българската езиковедска терминология. София. 1993.

Маринова, Маринов 1964: *М. Маринова, Ас. Маринов.* Статистически изследвания на фонемите в българския книжовен език. – В: *Български език*, 1964, кн. 2 – 3, с. 173 – 179.

Маринска 2008: *Маринска, Р.* Особености в говора на с. Славеино, Смолянско. Акустичен анализ на родопски гласни. Пловдив. 2008.

Маслов 1956: *Маслов, Ю. С.* Очерк болгарской грамматики, Москва, 1956.

Маслов 1967: *Маслов, Ю. С.* За някои фонемни редувания в съвременния български книжовен език. – В: *Български език*, г. XVII, 1967, кн. 6, с. 514 – 521.

Маслов 1974: *Маслов, Ю. С.*, Към характеристиката на българската правописна система. – В: В памет на проф. Ст. Стойков, Езиковедски изследвания. София, 1974, с. 121 – 126.

Маслов 1975: *Маслов, Ю. С.*, Введение в языкознание, Москва, 1975.

Маслов 1982: *Маслов, Ю.* Граматика на българския език, София, 1982.

Матусевич 1955: *Матусевич, М. И.*, Экспериментально-фонетические исследования согласных болгарского языка. – В: Институт славяноведения, АН СССР, Краткие сообщения, вып. 15, 1955, с. 2 – 16.

Матусевич 1969: *Матусевич, М. И.*, Гласные болгарского языка под ударением (Экспериментальное исследование). – В: *Славянская филология*, Ленинград, 1969, с. 57 – 74.

Милетич 1912: Милетич, Л. Павликянското наречие. – В: СбНУ, т. XXVI, 1912, 3-27.

Милетич 1989: *Милетич, Л.* Източнобългарските говори. София. 1989.

Милетич 2013: *Милетич, Л.* Родопските говори на българския език. /превод на Енчо Тилев от Die Rhodopenmundarten der bulgarischen Sprache. Wien, 1912, с предговор от Тодор Бояджиев/, София, 2013, ISBN 978-619-152-305-4, с. 251.

Мирчев 1972: *Мирчев, К.* Старобългарски език. София, 1972, с. 112.

Мирчев 1978: *Мирчев, К.* Историческа граматика на българския език. София, 1978.

Miszewa, Gugulanova 1973: *Miszewa, A., I. Gugulanova.* Akustyczno-dystrybucyjna analiza fonemów r i ń w języku bułgarskim. – В: *Prace językoznawcze, zeszyt 40, zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego, CCCXV, Kraków, 1973, с. 17 – 22.*

Младенов 1934: *Младенов, Ст.,* Към вокализма на новобългарския книжовен език с оглед на римите у най-видните поети. – В: ГСУ, Историко-филологически ф-т, кн. XXX, 1934.

Младенов 1939: *Младенов, Ст., Ст. п. Василев.* Граматика на българския език, София, 1939.

Младенов 1979: *Младенов, Ст.* История на българския език. София, 1979.

Младенов 1965: *Младенов, Ц.,* Към проблемата за фонемния състав на българския книжовен език. – В: *Български език*, 1965, кн. 3, с. 225 – 235.

Младенов 1970: *Младенов, Ц.,* Фонологички анализ на българската консонантна система (диференциални признаци и закони). – В: *Известия ИБЕ*, кн. XIX, 1970, с. 63 – 72.

Младенов 1976: *Младенов, М.,* Диалектният произход на някои акцентни норми на книжовния език. – В: *Български език*, 1976, кн. 1-2, с. 137 – 141.

Младенов, Радева 1995: *Младенов, М. Сл., В. Радева.* Сборник с текстове и задачи по диалектология на българския език за студенти от българска филология. София. 1995.

Москов 1983: *Москов, М.* Езикознание, София, 1983.

Николов 1970: *Николов, Б.,* По въпроса за носовите гласни в българския книжовен език. – В: *Български език*, г. XX, 1970, кн. 2 – 3, с. 163 – 174.

Николов 1972: *Николов, Б.,* За ролята на интензитета при възприемане на ударението в българския език. – В: *Език и литература*, 1972, кн. 1, с. 1 – 15.

Николов 1971: *Nikolov, B.*, Etude de phonétique et de phonologie contrastives (Domaines français et bulgare) I. – В: *Годишник на Софийския университет, Факултет по западни филологии*, т. LXIV, 2, 1971, с. 3 – 72.

Николов 1972: *Николов, Б.*, Физическа същност и функционална стойност на акцентуваността в българския книжовен език. – В: *Език и литература*, 1972, кн. 4, с. 11 – 22.

Официален правописен речник на българския език. София: БАН, 2012, ISBN 978-954-01-2701-9, с. 676.

Панов 1967: *Панов, М. В.*, Русская фонетика, Москва, 1967.

Пашов 1964: *Пашов, Петър*, Означаване на мекостта на съгласните в българския език и някои свързани с това правописни въпроси. – В: *Български език и литература*, 1964, кн. 6, с. 3 – 10.

Пашов, Първев 1975: *Пашов, Петър, Христо Първев.* ПРАВОГОВОРЕН РЕЧНИК НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК. София: Наука и изкуство, 1975, с. 1022.

Пашов 1999: *Пашов, Петър.* Българска граматика. «Хермес», ISBN 954-459-653-4, 1999, с. 454.

Pauliny 1963: *Pauliny, E.*, Fonológia spisovnej slovenčiny. Bratislava, 1963.

Пенчев 1980: *Пенчев, Йордан.* Основни интонационни контури в българското изречение. София, 1980;

Попов 1973: *Попов, Константин.* Към някои спорни въпроси на книжовния правоговор и правопис. — В: *По някои основни въпроси на българския книжовен език*, София, 1973;

Попов 1973: *Попов, Константин.* Към въпроса за сричката в нашата учебна и научна литература. – В: *По някои основни въпроси на българския книжовен език*. София, 1973;

Попова 1962: *Попова, Т. В.*, Кореляция твердых и мягких согласных фонем в болгарском языке. – В: *Краткие сообщения Института Славяноведения*, № 35, 1962, с. 3 – 28.

Попова 1983: *Попова, Т.* Из истории фонологической системы болгарского языка. Корреляция твердых и мягких согласных. – В: *Исторически развой на българския език*. Т. 1. Доклади от I международен конгрес по българистика. София, 1983, с. 146 – 156.

Първев 1972: *Първев, Хр.* Българското книжно произношение. – В: *Въпроси на езиковата култура*, София, 1972, с. 36 – 64.

Romportl 1962: *Romportl, M.*, Fonologický status měkkých velar ve slovanských jazycích. – В: *В памет на проф. Ст. Стойков*. Езиковедски изследвания, 1974, с. 59 – 62.

Русинов 1973: *Русинов, Р.*, Премятане на звукове (метатеза) в съвременния български книжовен език. – В: *Въпроси на българския правопис*, София, 1973.

Савицка, Бояджиев 1988: *Савицка, И., Т. Бояджиев.* Българско-полска съпоставателна граматика, Фонетика и Фонология. София, 1988, с. 101.

Симеонов 1970: *Симеонов, Б.*, Структурно-фонологичен поглед върху българската вокална система. – В: *Български език*, 1970, кн. 2-3, с. 193 – 196.

Симеонов 1970: *Симеонов, Б.*, Фонологична характеристика на беззвучните съгласни в съвременния български книжовен език. – В: *Известия ИБЕ*, кн. XIX, 1970, с. 73 – 81.

Scatton 1971: *Scatton, E. A.*, The Segmental Phonology of Bulgarian, Cambridge, 1971.

Scatton 1971: *Scatton, E. A.*, Metathesis of Liquids [ʁ] and the Bulgarian Verb. – В: *В памет на проф. Ст. Стойков*, Езиковедски изследвания, 1974, с. 87 – 90.

Станков 1973: *Станков, В.* Предаване на чужди собствени имена. – В: *Български език*, 1973, кн. 3 – 4, с. 228 – 235.

Стойков 1942: *Стойков, Ст.* Български книжовен изговор. Опитно изследване, сборник на БАН, кн. XXXVII, 1942, с. 281 – 415.

Стойков 1949: *Стойков, Ст.*, Българската фонетична терминология. – В: ГСУ, Историко-филологически ф-т, т. XLV, 1949.

Стойков 1950: *Стойков, Ст.* Христоматия по българска диалектология. София. 1950.

Стойков 1952: *Стойков, Ст.* Палаталните съгласни в българския книжовен език. – В: Известия на ИБЕ кн. 1, 1952, с. 4 – 63.

Стойков 1953: *Стойков, Ст.* Правила за фонетично записване на български диалектни текстове. – В: *Български език*. 1, 1953.

Стойков 1956: *Стойков, Ст.* Характер на съгласните пред предните гласни Е и И в българския книжовен език. – В: *Език и литература*, 1956, кн. 3, с. 240.

Стойков 1959: *Стойков, Ст.* Фонетическите промени в езика. – В: *Език и литература*, г. XIV, 1959, кн. 1, с. 1 – 10.

Стойков 1963: *Стойков, Ст.* Ятовият преглас в българския език. – В: *Български език*, 1963, кн. 3.

Стойков 1966: *Стойков, Ст.* Увод във фонетиката на българския език, София, 1966, с. 195.

Стойков 1968: *Стойков, Ст.* Към вокалната типология на родопските говори. – В: Славистичен сборник, София, 1968, с. 229 – 243.

Стойков 1971: *Стойков, Ст.* Говорът на с. Мугла, Девинско. – В: *Известия на Института за български език*. кн. 20, 1971.

Стойков 1975: *Стойков, Ст.* Днешното състояние на фонетичните и фонологични проучвания на българския литературен език. — Във: *Въпроси на структурата на съвременния български литературен език*, София, 1975, с. 299 - 303.

Стойков 1993: *Стойков, Ст. Българска диалектология.* С., 1993.

Стойков 2008: *Стойков, Ст. Избрани езиковедски трудове.* София, 2008.

Стоянов 1967: *Стоянов, Ст. За звуковите стойности на буквите Я и Ю в съвременната българска графична система.* – В: *Език и литература*, 1967, кн. 4, с. 76 – 78.

Стоянов 1968: *Стоянов, Ст.,* Към въпроса за състава на вокалната система на българския книжовен език. – В: *Славистични изследвания*, 1968, с. 83 – 89.

Стоянов 1993: *Стоянов, Ст. Граматика на българския книжовен език.* София: УИ „Св. Климент Охридски”, ISBN 954-07-0159-7, 1993, с. 477.

Stieber 1952: *Stieber, Zd. Rozwój fonologiczny języka polskiego.* Warszawa, 1952.

Слуцка 1978: *Слуцка, А. Наблюдения върху междусловни фонетични явления в съвременния български език.* – В: *Български език*, 1978, кн. 5, с. 445 – 451.

Слуцка 1993: *Слуцка, А. Учебник по българска фонетика за чуждестранни студенти.* София. 1993.

Соболев 2001: *Соболев, А. Болгарский широколыкский говор.* Marburg an der Lahn. 2001.

Стефанова 2007: *Стефанова, М. Съвременен български език. Фонетика и морфология.* Шумен. 2007.

Ternes, Vladimirova-Buhtz 1999: Ternes, Elmar and Vladimirova-Buhtz, Tatiana. *Bulgarian In Handbook of the International Phonetic Association*, 55 – 57. Cambridge: University Press. 1999.

Теодоров-Балан 1930: *Теодоров-Балан, Ал., Българска граматика, ч. I. Звукословие.* София, 1930.

Теодоров-Балан 1930: *Теодоров-Балан, Ал.* Състояние на българската граматика. София: БАН, 1947.

Тилков 1966: *Тилков, Д.* Вокалната фонемна система на книжовния български език. – В: *Български език*, 1966, кн. 2, с. 97 – 109.

Тилков 1970: *Tilkov, D.* Le vocalisme bulgare. – В: *Collection Linguistique publiée par la Société de Linguistique de Paris*, 1970.

Тилков 1972: *Тилков, Д.* Изследвания върху акустичния състав на съгласните в българския книжовен език. – В: *Известия на ИБЕ*, кн. XXI, 1972, с. 177 – 270.

Тилков 1974: *Тилков, Д.* Функциониране на фонемата В в книжовния български език. – В: *Български език*, 1974, кн. 2, с. 166 – 170.

Тилков 1977: *Тилков, Д.* Участието на клитиките в изграждането на акцентната единица в българския книжовен език. – В: *Български език*, 1977, кн. 3, с. 177 – 185.

Тилков 1983: *Тилков, Димитър.* Изследвания върху българския език. София: Държавно издателство наука и изкуство, 1983, с. 327.

Тилков, Бояджиев 2013: *Тилков, Димитър, Тодор Бояджиев.* Българска фонетика. София: УИ „Св. Климент Охридски”, ISBN 978-954-07-3591-7, 2013, с. 283.

Тончева, Илиев 2014: *Тончева, Х., Ив. Г. Илиев.* За рефлексите на ы в говора на село Припек, Джебелско, в сравнителен аспект. – В: *Български език. Приложение 2014 г. „145 години Българско книжовно дружество”*. Езиковедски изследвания.

Тотоманова 2001: *Тотоманова, Анна-Мария.* ИЗ БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЧЕСКА ФОНЕТИКА. Явления, свързани с изграждането на мекост твърдост на съгласните в българския език, София, 1992.

Трубецкой 1968: *N. Trubetzkoy.* Altkirchenslavische Grammatik. Graz-Wien-Koln, 1968.

Трубецкой 2000: Трубецкой, Н. С. *Основы фонологии*. Москва. 2000.

Фант 1964: Фант, Г., *Акустическая теория речеобразования*, Москва, 1964.

Харалампиев 1992: Харалампиев, Ив. *История на българския език*. Велико Търново. 1992.

Horálek 1942: , Horálek, K., K otázce měkkostne korelace souhlaskové ve spisovné bulharštině. – В: *Časopis pro moderní filologii*, 5, XXVIII, 1942, с. 362 – 367.

Horálek 1950: Horálek, K., K otázce palatálních souhlásek v bulharštině. – В: *Slavia*, XX, 1950, sv. 1, с. 57 – 60.

Horálek 1950: Horálek, K., Souhláskově korelace v češtině a v bulharštině. – В: *В памет на проф. Ст. Стойков*, Езиковедски изследвания, 1974, с. 67 – 70.

Чой, К. Фонологичността на признака *мекост* в съвременния български език. <http://liternet.bg>.

Шклифов 1995: Шклифов, Бл. *Проблеми на българската диалектна и историческа фонетика с оглед на македонските говори*. София, 1995.

Якобсон, Фант, Хале 1962: Якобсон, Р., Г. М. Ф а н т и М. Х а л л е, *Введение в анализ речи. Различительные признаки и их корреляты*. – В: *Новое в лингвистике*, Москва, 1962, с. 173 – 230.

Янакиев 1960: Янакиев, М., *Българско стихознание*, София, 1960.

Янакиев 1974: Янакиев, М., За фразовото ударение в изрази, съдържащи форми за минало предварително време и обстоятелство за време. – В: *В памет на проф. Ст. Стойков*, Езиковедски изследвания, 1974, с. 119 – 120.

Янакиев 1974: Янакиев, М. *За разговорните стилове на българския език*. – В: *Български език*, 1974, кн. 6, с. 561 – 562.